

MÜTEKADDİM DÖNEMDE ULÛMU'L-KUR'ÂN

Yasin PİŞGİN*

ÖZET

Kur'ân Yüce Allah tarafından indirilmesi, Hz. Peygamber tarafından açıklanması, taşıdığı dil özellikleri, yazılması, ashab-ı kirâm zamanında iki kapak arasında toplanması, istinsahı ve sonraki devirlerde anlaşılması ve yorumlanması konusunda bir takım ilimleri içermektedir. Ulûmu'l-Kur'ân olarak isimlendirilen bu ilimler Kur'ân'dan doğar ve onun anlaşılmasına hizmet eder. Bu ilimlerin yapılandığı ve sonraki çağlar için kıtas olduğu devir “mütekaddim dönem” olarak isimlendirilir. Bu dönem sahabe, tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn nesillerinden oluşmaktadır. Kur'ân ilimlerinin sayısı onlarla ifade edilen rakamlardan yüzlerle ifade edilen rakamlara doğru farklılık arz etmektedir. Bu sebeple biz bu çalışmamızda mütekaddim devirde Kur'ân ilimlerinden ön plana çıkanları, ortaya çıkış sebepleri çerçevesinde ele almayı ve ulûmu'l-Kur'ân sahasına dair ilk literatüre özlü bir şekilde değinmeyi amaçlamaktayız.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Ulûmu'l-Kur'ân, Mütekaddim Dönem, Sahabe, Tâbiîn, Etbâu't-Tâbiîn.

ULÛM AL-QUR'AN IN MUTAQADDIM PERIOD

ABSTARCT

The Qur'an contains a number of sciences, in terms of its revelation by Almighty Allah, explanation by the Prophet Muhammad, linguistic characteristics exhibited, collection between two covers and copying by the Companions, understanding and interpretation correctly by future generations. These sciences, named as Ulûm al-Qur'an, are born directly from the Qur'an and serve to its understanding. The period that these sciences were built and served as the criterion for the next generations is called as “mutaqaddim period”. This period is composed from the generations of sahaba, tab'iin and atbâ al-tab'iin. The number of Qur'an sciences vary from tens to figures as high as hundreds. Therefore, in this study, we will try to analyze some of the Qur'an sciences that came forward in mutaqaddim period within the framework of causes of appearance. We also intend to refer to the first literature that emerged in the field of ulûmu'l-Qur'an concretely.

* Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. yasinpisgin-1175@hotmail.com

Key Words: *Qur'an, Ulûmu'l-Qur'an, Mutaqaddim Period, Sahaba, Tabiin, Atbâ al-Tabiin.*

I. Giriş

“Ulûmu'l-Kur'ân” ifadesi Arapça bir tamlamadır. “Ulûm”; bir şeyi zati ya da sıfatlarıyla idrak etmek anlamına gelen “ilim”¹ kelimesinin çoğuludur.² Kelime anlamı olarak “okumak” manasında bir mastar olan Kur'ân³ ise ıstılahta; Hz. Muhammed (s.a.s.)'e vahiy yoluyla indirilen, mushafı yazılmış (mektûb) ve göğüslerde ezberlenmiş (mahfûz) olarak tevatürle nakledilen, okunması ibadet olan, i'câz özelliğine sahip Arapça Allah kelimidir.⁴ Bu tanımlar çerçevesinde bir terkip olarak “ulûmu'l-Kur'ân”; “vahyin nüzülü, yazılması, okunması, tertibi, toplanması, çoğaltılması, hattı, kıraati, i'cazı, nasih-mensûhu ve i'rabı, gibi ilimlerin genel adıdır.⁵ Şu halde “ulûmu'l-Kur'ân”; her biri, Kur'ân'ın farklı bir özelliğini konu edinen bir ilimler mecmuasıdır.⁶

Kur'ân'ın anlaşılmasında kullanılan ilimleri dört ana başlık altında tasnif etmek mümkündür: “(1) Kur'ân'ın vahyediliş süreci, (2) Kur'ân'ın metinleşme tarihi, (3) Kur'ân metninin dil, üslup, belagat hususiyeti ve okunuş keyfiyeti, (4) Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasıyla ilgili muhtelif meseleler.”⁷ Kur'ân'ın anlaşılmasında ve yorumlanmasında müfessir tarafından bilinmesi zorunlu olan ilimleri içermesi sebebiyle “ulûmu'l-Kur'ân” bir bakış açısına göre “usulü't-tefsir” ya da “ilmu't-tefsir” olarak da isimlendirilmektedir.⁸ Ancak “tefsir usulü” kavramı daha çok Kur'ân'ın anlaşılmasında ve yorumlanmasında takip edilmesi gereken bir takım

¹İsfahânî, Râğib, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, Thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Dâru'l-Kalem/ed-Dâru's-Şâmiyye, Dimaşk/Beyrût, 1412, s. 580. Bkz. Zerkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhilu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, (III. Baskı), y.y, ts., I, 12.

²İbrâhîm Mustafa, Ahmed ez-Ziyyât, Hâmid Abdulkâdir, Muhammed en-Neccâr, *el-Mu'cemu'l-Vasîl*, Dâru'd-Da've, y.y., ts., s. II, 624.

³Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn, *el-Kâmûsu'l-Muhîl*, Thk. Mektebu Tahkîki't-Turâs fi Müessesetî'r-Risâle, Müessesetî'r-Risâle, Beyrût, 1426/2005, s. 49.

⁴Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 19. Bkz. Demirci, Muhsin, *Kur'ân'ın Müteşâbihleri Üzerine (Müteşâbihâtu'l-Kur'ân)*, Birleşik Yayınları, İstanbul, 1996, s. 42-43; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1988, I, 9.

⁵Birişik, Abdulhamit, “Kur'ân İlimleri Teriminin Kaynağı ve Oluşumu”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2006, Cilt: 19, Sayı: 1, s. 41.

⁶Birişik, Abdulhamit, “Ulûmu'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLII, 132.

⁷Öztürk, Mustafa, “Müteşâbih Kavramı Bağlamında “Tefsir Usulü”nün (Ulûmu'l-Kur'ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme”, *Bilimname*, XV, 2008/2, s. 30.

⁸Mennâu'l-Kattân, “Kur'ân İlimleri'nin Tarifi, Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi”, Çeviren: Erdoğan Pazarbaşı, İbrahim Görener, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, sayı: 10, s. 192; Arslan, Gıyasettin, “İbni Haldun'un Mukaddime'sinde Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usulü”, *Usûl (İslam Araştırmaları) Dergisi*, Sayı: 8, Temmuz-Aralık 2007, s. 72.

prensipleri içermesi sebebiyle tam olarak “ulûmu'l-Kur'ân”ı karşılamamakta ve daha özel bir anlam alanına sahip olmaktadır.⁹

Mütekaddim devirde dinî ilimlerin teşekkülü tamamlanmış, temel kavram ve sınıflandırmalar oluşmuştur. Bu zaman dilimi, sonraki çağlarda meydana gelecek bozulma ve sapmalara karşı dinî ilimlerin referans sahasını oluşturur. Tefsir ilminde bu dönem “selef-i sâlihîn” denilen ve “sahabe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn”den oluşan ilk üç nesli kapsar ve IV. (X.) yüzyılım başlarına kadar uzanır.¹⁰ Tefsir ilmi sahasında tebeu't-tâbiîn nesli, mütekaddim dönemin son nesli kabul edilir.¹¹ Bu belirlemenin rivâyet tefsiri için geçerli olduğu; dirâyet tefsirinde “mütekaddim dönem”in Zemahşerî (ö. 538/1144) ile sona erdiği de ifade edilmektedir.¹²

II. Ulûmu'l-Kur'ân Kavramının Ortaya Çıkışı ve İlk Literatür

Zerkânî, tefsir araştırmacılarının arasında, “ulûmu'l-Kur'ân” kavramının ilk olarak hicrî yedinci yüzyılda ortaya çıktığına dair yaygın bir kanaatin olduğunu, ancak kendisinin Mısır kütüphanesinde Ali b. İbrahim b. Said b. el-Hûfî (ö. 430/1038) tarafından kaleme alınmış *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* isimli bir el yazması nüsha bulunduğunu ifade etmektedir.¹³ Subhî Salih ise bu ismi kullanarak ilk eser yazan kimsenin İbn Merzubân (ö. 309/921) olduğunu söyler.¹⁴ Mennâu'l-Kattân da bu görüşe katılır ve hicri dördüncü yüzyılda; Muhammed b. Halef b. el-Merzubân'ın (ö. 309/921)'ın *el-Hâvî fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı¹⁵ ve Ebu Bekir Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî (ö. 328/939)'nin de *Acâibu Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseri telif ettiğini belirtir.¹⁶ Bu bağlamda hem İbn Merzubân hem de el-Enbârî bu kavramı İbrahim el-Hûfî'den önce kullanmışlardır. Ancak -genel kanaate göre bir tefsir kitabı sayılsa da- İbn Merzubân'ın eserinin mahiyeti hakkındaki bilgi yetersizliği sebebiyle onun Kur'ân ilimlerini bir araya toplayan ansiklopedik bir kitap mı yoksa bir tefsir kitabı mı olduğu hususu açık değildir. İbnu'l-Enbârî'ye nispet edilen eserin ise İbnu'l-Cevzî'nin *Fünûnü'l-Efnân*¹⁷ isimli eseriyle aynı

⁹Bkz. Birişik, “Ulûmu'l-Kur'ân”, XLII, 132-133; Baş, Erdoğan, “Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi: I-IV. Asır” *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III Tartışmalı İlmî Toplantı 14-15 Ekim 2000 Bildiriler Kitabı*, İstanbul, 2002, s. 23-24. Bkz. et-Tayyâr, Müsâid b. Süleymân b. Nâsir, *Mefhûmu'l-Tefsîr ve't-Te'vilve'l-İstinbât ve't-Tedebbür ve'l-Müfessir*, Dâru İbni'l-Cevzî li'n-Neşri ve't-Tevzî, el-Memleketü'l-Arabîyyetü's-Suûdiyye, 1427, s. 54-55.

¹⁰Bedir, Mürteza, “Mütekaddimîn ve Müteahhirîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXII, 186.

¹¹Ulu, Arif, “Tebeu't-Tâbiîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XL, 217.

¹²Bedir, “Mütekaddimîn ve Müteahhirîn”, XXXII, 186.

¹³Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 34-35.

¹⁴Subhî Sâlih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût, 2005, s. 124.

¹⁵İbn Nedîm, Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Thk. İbrâhîm Ramadân, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1417/1997, s. 114, 183.

¹⁶Mennâu'l-Kattân, “Kur'ân İlimleri'nin Tarifi, Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi”, s. 190.

¹⁷Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn*, II, 1292.

olduğu ifade edilmektedir. Hicri dördüncü yüzyılın ilk yarısında Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/936) de *el-Muhtezzen fî Ulûmi'l-Kur'ân* adıyla bir eser kaleme aldığı; ancak yapılan incelemelerde eserin, “ulûmu'l-Kur'ân”dan çok kelam ilmiyle ilgili olduğu ortaya çıkmıştır.¹⁸

El-Hufî'nin kaleme aldığı eser, Kur'ân ilimlerinin tamamını veya büyük bir kısmını bir araya getiren bir tefsir olarak değerlendirilebilir.¹⁹ Zerkânî, bu yazma eserin on beş cildini, tertipsiz ve karışık bir halde Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye'de bulmuştur. El-Hûfî bu eserde, Kur'ân âyetlerini, Mushaf tertibiyle ele almış, her konuya ayrı bir ad vermiş, Kur'ân ilimlerinden hangisine girmiş ise, o konu hakkında konuşmuş ve *el-Kavlü fî Kavlihi Teâlâ Azze ve Celle* ifadesiyle, âyete genel bir başlık koyarak, ilgili âyeti zikretmiştir. Sonra bu başlığın altına *el-Kavlü fî'l-Î'râb* alt başlığını koymuş ve âyetin lügat ve nahiv yönünü anlatmış; *el-Kavlü fî'l-Ma'na ve't-Tefsîr* başlığı ile âyetleri rivâyet ve dirâyet metodu ile açıklamıştır. *el-Kavlü fî'l-Vakf ve't-Temâm* başlığı altında ise vakfin caiz olup olmadığını belirtmiş, kiraatleri ayrı bir başlık altında incelemiş ve buna *el-Kavlü fî'l-Kiraâ* adını vermiştir. El-Hufî yeri geldiğinde âyetten istinbat edilen hükümlere de değinmiştir.²⁰

Bu eserlerin yanı sıra, Mahmud b. Ali el-Kereci (ö. 360/970)'nin “*Nuketü'l-Kur'ân*”ı ve Muhammed b. Ali el-Udfuvî (ö. 388/998)'nin “*el-İstiğna/İstiftâ fî Ulûmi'l-Kur'ân*”ı Kur'ân ilimlerini tedvin etme amacıyla yazılmış eserlerdendir.²¹ Hicri beşinci asırda ise Ebû Dâvûd Süleymân b. Necâh (ö. 496/1103)'ın “*el-Beyânu'l-Cami' li Ulûmi'l-Kur'ân*”ını görmekteyiz.²² Bu çizgiyi, *Fünûnu'l-Efnân fî Acâibi Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseriyle İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200)²³ ve *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* isimli eseriyle Bedrüddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) devam ettirmiştir.²⁴ Celalüddin

¹⁸Birişik, “Ulûmu'l-Kur'ân”, XLII, 133.

¹⁹Mennâu'l-Kattân, “Kur'ân İlimleri'nin Tarihi, Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi”, s. 190-191. Bkz. Birişik, “Kur'ân İlimleri Teriminin Kaynağı ve Oluşumu”, s. 42.

²⁰Mennâu'l-Kattân, “Kur'ân İlimleri'nin Tarihi, Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi”, s. 191.

²¹Bazılarına göre Udfuvî'nin eseri “Ulûmu'l-Kur'ân” terkinin yer aldığı kitaplardan günümüze ulaşan en eski eserdir. Mushaf tertibine göre düzenlenen eser, her bir âyetle ilgili Kur'ân ilimlerini aktaran farklı bir telif şeklini temsil etmektedir. Birişik, “Ulûmu'l-Kur'ân”, XLII, 133.

²²Özellikle hicri dördüncü yüzyıl “Ulûmu'l-Kur'ân”ın farklı alanlarında müstakil eserlerinde telif edildiği bir zaman dilimidir. Örneğin; Nüzul sebepleri alanında, Ebu'l-Mutarrif Abdurrahman b. İsa Esbâğ (402/1012) ile Ebu'l-Hasan el-Vâhidî (468/1076) zikredilebilir. Nasih ve Mensuh konusunda Hibetullah b. Selâme (410/1019) ile Mekki b. Ebi Talib'in eserleri kendi dönemlerinden sonraki çalışmalara kaynaklık etmiş olan yapıtlardır. Muhkem ve Müteşâbih konusunda Muhammed b. Hasan b. Füreğ (406/1015) ile Kadı Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedânî (415/1024)'nin eserleri zikre değerlidir. Ebu Bekr Muhammed el-Bakillânî (403/1013) Numan b. Abdisselam el-Ukberî (413/1022) Kadı Abdulcebbar (415/1024), Abdulkahir el-Cürcânî (471/1078) icazla ilgili eserlerini bu dönemde ortaya koymuşlardır. Bu dönemde Kur'ân belâgati ile ilgili öne çıkan isim İbn Sinan el-Hafâcî (446/1054) dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Deliser, “Hicri VIII. Asra Kadar Kur'ân İlimleri”, s. 8-10.

²³Bazı araştırmacılara göre eser, “ulûmu'l-Kur'ân” alanında kaleme alınmış ilk sistematik eser niteliğindedir. Birişik, “Ulûmu'l-Kur'ân”, XLII, 133.

²⁴Rûmî, Fehd b. Abdurrahmân b. Süleymân, *Dirâsâtün fî Ulûmi'l-Kur'ân*, y.y., 1424/2003, s. 42-43.

el-Bulkinî (ö. 824/1421) ise *Mevâku'l-Ulûm min Mevâkii'n-Nücûm*²⁵ adlı kitabında *el-Burhân*'a bazı ilavelerde bulunmuştur. Daha sonra Celalüddin es-Suyûtî (ö. 911/1505) bu alanın en meşhur eseri sayılan *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı telif etmiştir.²⁶ İbn Akîle el-Mekkî'ye ait olan ve *el-İtkân*'ın üzerine yazılan *ez-Ziyâde ve'l-İhsân fî Ulûmi'l-Kur'ân* tertip ve hacim itibariyle *el-İtkân*'ın içeriğini daha da genişletmiş ve yeni konu başlıkları eklemiştir. Muhammed Abdülazîm ez-Zerkanî'nin *Menâhîlu'l-İrfân*'ı ve Subhî Sâlih'in *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı ise bu alanın modern zamanda öne çıkan örneklerindedir.²⁷

Ulûmu'l-Kur'ân, Kur'ân'ın doğru anlaşılmasında ve yorumlanmasında göz ardı edilemeyecek zarurî bir takım ilimleri içermektedir. Kavramın ortaya çıkış zamanıyla ilgili olarak her ne kadar dördüncü veya beşinci yüzyıllar zikredilse de Kur'ân'ın anlaşılmasında kullanılan ilimlerin köken itibariyle asr-ı saadete kadar götürülmesi mümkündür. Özellikle muhkem-müteşabih, nasih-mensuh ve sebab-i nüzûl gibi pek çok Kur'ân ilmi, öz itibariyle asr-ı saadetten itibaren söz konusu olmuştur. Her ne kadar sistematik olarak ele alınmamış ve eserler telif edilmemiş olsa da İslam'ın başlangıcından itibaren bu ilimler hakkında konuşulmuş ve bir takım sonuçlara ulaşılmıştır.²⁸ Kur'ân ilimlerinin çoğunun hicrî birinci asrın sonlarına doğru, müstakil başlıklar altında tedvin edildiğini söylememiz mümkündür. “Ulûmu'l-Kur'ân” kavramı müstakil eserler şeklinde tedvin edilen Kur'ân ilimlerinin aynı eserde bir araya getirilmesi sonucu ortaya çıkmış olabilir. Bu kavramın yaygın bir şekilde kullanılması ise hicrî sekizinci asrı bulmakla birlikte,²⁹ pek çok tefsirin mukaddimesinde Kur'ân ilimlerine dair detaylı bilgilerin verildiğini görmekteyiz.³⁰

“Fehm” kelimesinin de “ilim” sözcüğü ile aynı anlamlara geldiği düşünüldüğünde Haris el-Muhasibî (ö. 243/857)'nin “*el-Akl ve Fehmu'l-Kur'ân*” isimli eserinin ulûmu'l-Kur'ân kavramının oluşmasına ilham veren ilk çalışmalardan olduğu söylenebilir.³¹ Zira Muhasibî, eserinde “akl” ve

²⁵Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Mektebetü Müsennâ, Bağdâd, 1941, II, 1890.

²⁶Mennâu'l-Kattân, “Kur'ân İlimleri'nin Tarifi, Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi”, s. 191.

²⁷Birişik, “Ulûmu'l-Kur'ân”, XLII, 134. Modern devirde ulûmu'l-Kur'ân'a ilişkin kaleme alınmış diğer eserler konusunda bkz. Rûmî, *Dirâsâtün fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 44-47.

²⁸Baş, “Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi: I-IV. Asır”, s. 23. Demircan, Adnan ve Rıfat Atay, “Tafsir in Early Islam,” Leaman, Oliver, (ed.), *The Qur'an: An Encyclopedia* içinde, Routledge, London ve New York, 2006, s. 627 vd.

²⁹Demirci, *Kur'ân'ın Müteşabihleri Üzerine*, s. 20-22.

³⁰Bkz. Taberî, Muhammed b. Cerîr, (ö. 310 h.), *Câmiu'l Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000, I, 3-111; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, (ö. 671 h.), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Thk. Ahmed el-Berdûni-İbrâhîm Atfîş, Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kâhire, 1384/1964, I, 80.

³¹Ulûmu'l-Kur'ân konusunda ilk eserini; Abdullah b. Vehb (ö. 197/812) tarafından kaleme alınmış olan *el-Câmi' li Ulûmu'l-Kur'ân* olduğu da söylenmektedir. Bkz. Kahraman, Ferruh, “Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Tefsirinin Kur'ân İlimlerindeki Yeri” *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 49, Sayı: 1, Ocak-Şubat-Mart,

“fehmu'l-Kur'ân” kavramlarını tartışmış ve “fehmu'l-Kur'ân/ilmu'l-Kur'ân/fıkhu'l-Kur'ân”ın içeriğini bugünkü anladığımız şekliyle ve Kur'ân ilimlerine konu olan, “nasih-mensuh, muhkem-müteşâbih ve Kur'ân üslubu” kavramlarıyla ifade etmiştir. Ancak eserde terim anlamıyla “ulûmu'l-Kur'ân” kavramından söz etmemiştir. “İlmu'l-Kur'ân” terimini “ilim” lafzıyla ilk kullananın ise tarihçiliği ile meşhur Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî (ö. 207/822) olduğu anlaşılmaktadır. Eserinin adı “*er-Rağîb fi İlmi'l-Kur'ân ve Galati'r-Rical*”dır. Eserin içeriği hakkında çok fazla bilgi olmadığı için “ilmu'l-Kur'ân” ifadesinde “ulûmu'l-Kur'ân” kavramının tartışılıp tartışılmadığı bilinmemektedir. “İlmu'l-Kur'ân” ve “fehmu'l-Kur'ân” kavramlarının anlam yakınlığı Vâkıdî (ö. 207/823)'nin, Haris el-Muhasibî'ye etki etmiş olabileceği ihtimalini de akla getirmektedir.³²

III. Ulûmu'l-Kur'ân Kavramının Kapsamı

Bilindiği gibi Kur'ân'da, kozmik gerçeklere delalet eden pek çok âyet vardır. Bu âyetler Kur'ân'ın ilahi sahihliğini ispatlayan aklî ve ilmî kanıtlar durumundadır. Zaman içinde tekâmül eden beşerî akıl ve ilim, kevnî hakikatlere ilişkin yaptığı her tespitle, Kur'ân'ın asırlar önce söz konusu ilmî gerçeğe yaptığı aftlara muttali olacak ve böylece vahyin, beşer üstü bir kaynaktan gelen ilahi bir hakikat çağrısı olduğu ortaya çıkacaktır.³³ Kur'ân'ın bu özelliğine; “*Varlığımızın delillerini, (kâinattaki uçsuz bucaksız) ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz ki, o Kur'ân'ın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun. Rabbinin, her şeye şahit olması yetmez mi?*”³⁴ âyetiyle de işaret edilmiştir.

Kevnî delaletler içeren âyetlerin anlaşılmasına yardımcı olan bir takım fen ve tabiat ilimlerinden de bahsetmek mümkündür. Şunu ifade edelim ki; İslam düşüncesinde Allah, kozmolojik anlamda her şeyin sebebi olduğu gibi hukukun ve ahlakın da sebebidir.³⁵ İslam'a göre fizikî dünyaya ait tabiat kanunlarıyla insanların ve toplumların ihtiyaç duyduğu, sosyal, hukukî ve ahlaki kanunların tümü, genel prensipler olarak aynı kaynaktan çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle Kur'ân'da kozmik alan ile teşriî alan kaynak olarak

2013, s. 11; Öztürk, Mustafa, “Zerkeşi'nin Kaynakları -el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân Üzerine Bir İnceleme-” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, Temmuz-Aralık 2003, s. 181.

³²Deliser, Bilal, *ez-Zerkeşi ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2012, s. 20-40.

³³Bkz. Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1420, XXVII, 574; Tantâvî, Muhammed Seyyid, *et-Tefsîru'l-Vasît li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'n-Nahda, Kâhire, 1998, XII, 362.

³⁴Fussilet, 41/53.

³⁵Savut, Harun, “Hikmet ve Fitrat Ekseninde Adaletin Temelleri”, *Turkish Studies*, Volume: 9/11, Fall 2014, p. 455-478, p. 459.

birleşmektedir.³⁶ Bu açıdan bakıldığında kozmik alana dair ilimlerin Kur'ânın anlaşılmasına katkı sağladıkları inkâr edilemez bir gerçektir. Ancak biz “ulûmu'l-Kur'ân” ifadesiyle astronomi, jeoloji, biyoloji, botanik, zooloji, hendese, mantık ve matematik gibi, Kur'ân'ın anlaşılmasına dolaylı olarak katkı sağlayan pozitif ilimleri değil; içeriği, metodu ve amacı bakımından Kur'ân'dan doğan ve doğrudan Kur'ân'ı konu alan ilimleri kast edeceğiz.³⁷

Her ne kadar; “kelam ve fıkıh gibi ilimlere kaynaklık etmesi, hatta zaman zaman kozmoloji, psikoloji ve biyoloji gibi bilimlere ışık tutması itibariyle de kendisini dolaylı olarak ilgilendiren mevzularla tarihin akışı içerisinde ortaya konmuş İslamî/ilmî mirasın tamamı” şeklinde geniş çaplı “ulûmu'l-Kur'ân” tanımlarına rastlanmakla birlikte³⁸ pozitif ilimler, Kur'ân'ın anlaşılmasına dolaylı olarak katkı sağlamaları sebebiyle tefsir geleneğinde ulûmu'l-Kur'ân'a dâhil edilmemiştir.³⁹ Zerkeşî, doğrudan Kur'ân'la ilgili olan ilimlerin sayısının kırk yedi olduğunu söyler.⁴⁰ Süyûtî ise Kur'ân ilimlerini seksen ana başlık altında ele alır.⁴¹ Fen ve tabiat ilimleri de dâhil edildiğinde bu sayı on binlerle ifade edilmektedir.⁴²

“Ulûm” kelimesinden de anlaşılacağı üzere Kur'ân'ın anlaşılması, bir tek ilime değil, bir ilimler mecmuasına dayanır.⁴³ Bu ilimleri; (a) Arap dili, (b) İtikat, tarih, sosyoloji ve psikoloji merkezli olmak üzere iki temel grupta değerlendirebiliriz. Arapça merkezli Kur'ân ilimleri arasında; “garibu'l-Kur'ân, i'cazu'l-Kur'ân, emsâlu'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân, mecâzu'l-Kur'ân, fevâtihu's-süver, üslûbu'l-Kur'ân, aksâmu'l-Kur'ân, tekrâru'l-Kur'ân, el-vücüh ve'n-nezâir, müphemâtu'l-Kur'ân, hitaplar, sual ve cevaplar, tenâsubü'l-Kur'ân, i'râbu'l-Kur'ân” gibi ilimler yer alır. İtikad, Tarih, Sosyoloji, Psikoloji ile ilgili Kur'ân ilimleri arasında ise “kıyasu'l-Kur'ân, esbâbu'l-Kur'ân, mekkî-medenî, nâsîh-mensûh, halku'l-Kur'ân” gibi ilimler

³⁶Yıldırım, Şahban, “İslam Hukukunda Bazı Terminolojik Problemler”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 26, Ekim 2015, s. 60.

³⁷Baş, “Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi”, s. 22; Demirci, *Kur'ân'ın Müteşabihleri Üzerine*, s. 22-23. Bkz. Ancak Zerkeşî (ö. 794/1392) Süyûtî'nin (ö. 911/1505) daha geniş bir yorumla astronomi, tıp ve geometri gibi ilimleri de “Ulûmu'l-Kur'ân”a dâhil ettiğini; hatta Ebu Bekir İbnu'l-Arabî'nin *Kânûnu't-Te'vil* isimli eserinde bu ilimlerin sayısının, Kur'ân'ın kelimeleri kadar olduğunu ve böylece bu ilimlerin sayısını 77.450 olarak zikrettiğini ifade eder. Bkz. Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 23.

³⁸Baş, “Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi: I-IV. Asır”, s. 22.

³⁹Birişik, “Ulûmu'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLII, 132.

⁴⁰Zerkeşî, Bedrüddîn, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Thk. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, (İsâ el-Bâbî el-Halebi ve Şürekâuhü) y.y., 1376/1957, I, 13.

⁴¹Rûmî, *Dirâsâtün fi Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 43; Kahraman, “Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Tefsirinin Kur'ân İlimlerindeki Yeri”, s. 12; Birişik, “Ulûmu'l-Kur'ân”, XLII, 133.

⁴²Demirci, *Kur'ân'ın Müteşabihleri Üzerine*, s. 24. Mennâu'l-Kattân, “Kur'ân İlimleri'nin Tarifi, Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi”, s. 190.

⁴³Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 23.

yer almaktadır.⁴⁴ Bu ilimlerin bir kısmı asr-ı saadette, bir kısmı Hz Peygamber'in vefatından sonra Kur'ân'ın cem', istinsah, irap ve harekelenme sürecinde, diğer bir kısmı da İslam coğrafyasının genişlemesiyle meydana gelen bir takım şartların etkisiyle ortaya çıkmıştır.

Kur'ân ilimlerinin “çok mevzulu” yapısı, Kur'ân'ın anlaşılmasında ve yorumlanmasında birden fazla yöntemin varlığına işaret etmektedir. Başka bir deyişle çeşitli Kur'ân ilimleri, bu ilimlerden her birinin mahiyetine bağlı olarak muhtelif araştırma metotlarını gerektirmektedir. Örneğin; Kur'ân'ın kavramsal yapısı söz konusu olduğunda eski ve yeni lingüistik metotlar, Kur'ân'ın i'cazı konu olduğunda kelimî metot; esbab-ı nüzul ilmi konu olduğunda tarih ve rivâyet metodu, âmm ve has gibi âyetler arasındaki ilişkilerle ilgili bahisler konu olduğunda ise fıkıh usulünden alınmış bir metot kullanılmalıdır.⁴⁵

IV. Hz. Peygamber Devrinde Ulûmu'l-Kur'ân

Kur'ân; Hz. Peygamber'in beyanını gerektiren bir yapıya sahiptir.⁴⁶ Bu gerçek Kur'ân'da şöyle ifade edilmektedir: **بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ** “(O peygamberleri) apaçık belgeler ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman ve onların da (üzerinde) düşünceleri için sana bu Kur'ân'ı indirdik.”⁴⁷ Âyette geçen “لِتُبَيِّنَ” fiilinin öznesi Hz. Peygamber'dir. Nesnesi ise “مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ” “insanlara indirilen şey”dir ki; o da Kur'ân'dır. Âyettin iç bütünlüğüne göre; açıklanan şeyle, açıklayan şeyin birbirinin aynı olmaması gerekir. Aynı olduğu takdirde; izahı gerektiren bir şeyi, bizzat kendisiyle açıklamış oluruz ki, bu açık bir çelişkidir. Bu sebeple bazı müfessirler, Kur'ân'ı açıklaması için Hz. Peygamber'e indirilen ve âyette “الذِّكْرُ” “zikir” olarak ifade edilen şeyin onun, vahyi açıklamasını sağlayan bir “ilim” olduğunu söylemişlerdir. Bu ilim Hz. Peygamber'e kitapla beraber verilen “hikmet” yani “sünnet-i seniyye”dir.⁴⁸ Bu yönüyle sünnet, Kur'ân'ın anlaşılmasına hizmet eden ilimlerin başında gelir.⁴⁹ Hz. Peygamber'in; “Bana Kur'ân'la birlikte onun bir benzeri de verildi”⁵⁰

⁴⁴Görener, İbrahim, “Tefsir Usulü ve Kur'ân İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve tefsir Usulü Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi Yayınları, Ankara, 2009, s. 234.

⁴⁵İbrahim Fethullahi, “Kur'ân İlimlerinde Bilimsel Metotların Kullanımı” *Misbah Dergisi*, Sonbahar 2015, Yıl: 4, Sayı: 11, s. 58-59.

⁴⁶Râzi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XX, 212.

⁴⁷Nahl, 16/44.

⁴⁸Mâverdi, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Thk. Es-Seyyid İbn Abdülmaksûd b. Abdîrahîm, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, ts., III, 190; Sem'ânî, Ebu Muzaffer, *Tefsîru'l-Kur'ân*, Thk. Yâsir b. İbrâhîm-Ğanîm b. Abbas b. Ğanîm, Dâru'l-Vatan, Riyâd, 1418/1997, III, 174; Beğavî, Ebû Muhammed, *Meâlimu't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kurân*, Thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1420, III, 80.

⁴⁹Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 31.

⁵⁰Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 6.

hadisiyle kastettiği de yukarıdaki âyette geçen “zikir” olabilir. Âyetin sonunda “zikir”in indiriliş amacıyla ilgili olarak “وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ” “*umulur ki, düşünürler*” şeklindeki ifade de bir bakıma vahyi anlama konusunda sağlıklı bir tefekkürün, Hz. Peygamber’e verilen bu ilimle sıkı sıkıya bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Her ne kadar Kur’ân’ın ilk muhataplarının dili Arapça olsa da vahyin, insan yaşamının tamamına hitap etmesinden kaynaklanan çok yönlü içerik ve amaçları; ayrıca Kur’ân’ın lafzî açıdan yer yer sergilediği müteşabih, mücmel ve müphem yapı Hz. Peygamber ile ashap arasında bir “talim-teallüm” ilişkisini zorunlu kılmıştır: “O, ümmilere, içlerinden, kendilerine âyetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderendir...”⁵¹ Başka bir deyişle o, Kur’ân’ın yalnızca lafzını değil; aynı zamanda manasını da insanlara iletmiştir. Lafzî ulaştırmayı “tebliğ”; manayı ulaştırmayı da “tebyîn” olarak isimlendirmemiz mümkündür.

Bu çerçevede ashab-ı kirâm anlayamadıkları âyetleri Hz. Peygamber’e sormuş; o da ashabına Kur’ân’ın manasını açıklayıcı sohbetler yapmıştır. Hz. Peygamber ile ashap arasında beliren bu “talim-teallüm” ilişkisi pek çok âyette vurgulanmaktadır.⁵² Hz. Peygamber’in ön plana çıkarılan “talim” görevi, vahyi anlamaya dair “ulûm”un da çekirdeğini teşkil etmektedir. Bu itibarla Hz. Peygamber, umum-husus, mutlak-mukayyet ve nasih-mensuh yönünden Kur’ân’ın beyanını ashabına öğretmiş, müşkil ve mübhem âyetleri ve “garip” kelimeleri izah etmiş; Kur’ân’ın mücmelini, “tebyîn” sıfatıyla “mübeyyen” hale getirmiş ve âyetler arası anlam ilişkilerini ortaya koymuştur.⁵³

Kur’ân’da birbiriyle çelişkili âyetlerin bulunmayışı onun Allah’ın katından gelmiş bir kitap olmasının bir sonucudur.⁵⁴ Ancak insan, cehaleti sebebiyle bazı âyetlerin arasında bir takım çelişkilerin varlığı vehmine kapılabilir.⁵⁵ Örneğin; insanın topraktan,⁵⁶ balçıktan,⁵⁷ cıvık çamurdan⁵⁸ ve kuru balçıktan⁵⁹ yaratıldığını ifade eden âyetler arasında ilk bakışta çelişki olduğu düşünülebilir. Fakat âyetlerin bağlamları insan yaratılışının tedriciliği açısından düşünüldüğünde, bahsi geçen ifadelerin, yaratılışın farklı merhalelerine işaret ettiği görülür.⁶⁰ İşte bu vehmi gidermek için ortaya çıkmış

⁵¹Cum’a, 62/2.

⁵²Bakara, 2/129, 151; Âl-i İmrân, 3/164.

⁵³Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 64.

⁵⁴Bkz. Nisâ, 4/82.

⁵⁵Süyûtî, Celâleddin, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme, y.y., 1394/1974, III, 88.

⁵⁶Âl-i İmrân, 3/59.

⁵⁷Hicr, 15/26.

⁵⁸Sâffât, 37/11.

⁵⁹Rahmân, 55/14.

⁶⁰Süyûtî, *el-İtkân*, III, 88.

olan Kur’ân ilmine “**müşkilü’l-Kur’ân**” adı verilir. Kelime anlamı olarak karışık olmak anlamına gelen “müşkil” ifadesi,⁶¹ terim olarak bazı âyetlerin zahiren birbiriyle çelişki içinde görünmesi anlamına gelir. Hz. Peygamber açıklamalarıyla müşkil anlamları izah etmiştir. Örneğin; “*İman edip de imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya; işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır.*”⁶² âyeti indiğinde ashap Hz. Peygamber’e gelerek; “Hangimiz nefesine zulmetmez ki?” diye sormuş, bunun üzerine Hz. Peygamber; “*Şirk büyük bir zulümdür.*”⁶³ âyetini okumuş ve En’âm Suresi’nin 82. âyetinde geçen zulmü şirk olarak tefsir etmiştir.⁶⁴

Bazı âyetler, lafzî yönü itibariyle özlü bir yapıya sahip olup “mücmel” olarak isimlendirilir.⁶⁵ Bu icmali yapıyı; namaz, oruç ve hac gibi ibadetlerin ifasından bahseden pek çok âyette de görmek mümkündür. Bu bağlamda Hz. Peygamber, söz konusu ibadetlerin ifa şeklini sözlü ve fiili beyanlarıyla açıklamıştır; böylece Kur’ân ilimlerinin en önemlilerinden biri olan “**mücmel-mübeyyen**”in çekirdeği oluşmuştur. Kur’ân, bir kısmı diğer kısmını açıklayan bir kitap olduğu için bir “mücmel” âyet bazen başka bir âyetle “mübeyyen” hale getirilmiştir. Örneğin; **وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ** “*Semaya ve târika andolsun.*” âyetindeki “mücmel” olan “târik” aynı surenin üçüncü âyetinde **النَّجْمِ الثَّاقِبِ** “*O, (ışığıyla karanlığı) delen yıldızdır.*” âyetiyle “mübeyyen” olmuştur.⁶⁶

Kur’ân bir hidâyet kitabı olması sebebiyle Yüce Allah insanın varoluşunun anlam ve amaçlarına doğrudan hizmet etmeyen detay kabilinden bilgileri kapalı bir üslup ile vermiştir.⁶⁷ Bundan dolayı Kur’ân’da bir takım belirsiz zaman kiplerinden, belirsiz yer isimlerinden ve cins isimlerden bahseden âyetler de vardır. Örneğin; “*Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah’a gönülden boyun eğerek namaza durun.*”⁶⁸ âyetinde bahsedilen “orta namaz”ın hangi namaz olduğu kapalı bir durum arz etmektedir. Hz.

⁶¹Zebidî, *Tâcu’l-Arûs*, XXIX, 271.

⁶²En’âm, 6/82.

⁶³Lokmân, 31/13.

⁶⁴Süyûtî, Celâlüddîn, *ed-Dürrü’l-Mensûr fi’t-Tefsîri bi’l-Me’sûr*, Daru’l-Fikr, Beyrût, ts., III, 308. Bu ilimde ilk eser veren kişinin Ebû Ali Muhammed b. Müstenîr b. Ahmet el-Kutrup (ö. 206/821) olduğu söylenir. Ayrıca bu konuda İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve Mekki b. Ebî Tâlib’in (ö. 437/1045) de telif ettiği eserler vardır. Bkz. Bkz. Süyûtî, *el-İtkân*, III, 88. Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, s. 181; İşbîlî, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr, *Fihristü İbn Hayr el-İşbîlî*, Thk. Muhammed Fuâd Mansûr, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût, 1419/1998, s. 60-

⁶⁵Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 182.

⁶⁶Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 183.

⁶⁷Kur’ân’da yer yer kapalı bir üslubun kullanılmasının hikmetleri konusunda detaylı bilgi için bkz. Süyûtî, Celâleddîn, *Müfhimâtu’l-Akrân fi Mübhemâti’l-Kur’ân*, Thk. Mustafa Dîb el-Buğâ, Müessesetü Ulûmi’l-Kur’ân, Dimaşk/Beyrût, 1403/1982, s. 9-10.

⁶⁸Bakara, 2/238.

Peygamber ise “salât-ı vüstâ”nın ikinci namazı olduğunu açıklamış;⁶⁹ bu da “**mübhemâtu'l-Kur'ân**” denilen ilmin temelini teşkil etmiştir.⁷⁰

Özellikle ahkâma ilişkin bazı âyetler; bu hükümlerle sorumlu olan mükelleflerin tamamını kapsar ve “âmm” olarak ifade edilir. Bir kısım âyetler de mükelleflerin bir kısmını muhatap alır ve “hâss” olarak isimlendirilir. Ancak bazı âyetler “umumî” lafız yapısıyla geldiği halde “husûsî” bir manayı kastedebilir.⁷¹ Hz. Peygamber’in, Kur’ân’ı “tebyîn” yönlerinden biri de budur. O, Kur’ân’ı “umûm-husûs” yönünden de açıklamıştır. Örneğin; kendiliğinden ölen hayvanın ve kanın haram olduğu Kur’ân’da bildirilmiştir;⁷² Hz. Peygamber de kendiliğinden ölen balık ve çekirgenin; dalak ve karaciğerdeki kanın helal olduğunu bildiren⁷³ ilgili hükmü tahsis etmiştir. Bu da “**umûm-husûs**” olarak isimlendirilen Kur’ân ilminin temeli olarak kabul edilebilir. Aynı şekilde Kur’ân’da, anlamı; herhangi bir özellikle sınırlandırmaksızın manaya delalet eden lafızlar da mevcut olup bunlar “mutlak” olarak isimlendirilir.⁷⁴ İşte Hz. Peygamber âyetlerin mutlak nitelikli lafızlarını bir özellikle sınırlandırır ve “takyit” eder. “*Yaptıklarına bir karşılık ve Allah'tan caydırıcı bir müeyyide olmak üzere hırsız erkek ile hırsız kadının ellerini kesin. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.*”⁷⁵ âyeti bu konuya yaygın bir örnek olarak verilir. Hırsızın ceza olarak kesilmesi gereken eli âyette mutlak olarak zikredilmiştir; Hz. Peygamber de hırsızın sağ elinin bilekten kesileceğini ifade ederek elin kesilmesine ilişkin mutlak ifadeyi takyit etmiştir.⁷⁶ Bu da aynı şekilde “**mutlak-mukayyet**” denilen Kur’ân ilmine nüve teşkil etmiştir.

Bizzat Hz. Peygamber tarafından “ulûmu'l-Kur'ân”a ilişkin kullanılan kavramlardan biri de “**yedi harf**”tir.⁷⁷ Hz. Osman zamanında bariz bir şekilde gündeme gelmekle birlikte bu Kur’ân ilmi de Hz. Peygamber tarafından bizzat zikredilen ilimlerden biridir. Hz. Peygamber; “*Bu Kur'ân*

⁶⁹İbn Hanbelî, *Müsned*, V, 7; Cessâs, Ebû Bekir, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1405, II, 155; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 210.

⁷⁰Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 50-51. Bu kapalı ifadelere dair açıklamalar tefsir ve hadis kitaplarının içinde dağınık bir şekilde bulunmuş ve bu ilim ancak hicrî altıncı yüzyılda “mübhemâtu'l-Kur'ân” başlığı altında müstakil eserler olarak tedvin edilebilmiştir. Bu alanda ilk eser, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmet es-Süheyli (ö. 581/1185)'ye ait olduğu söylenen *et-Ta'rif ve'l-İ'lam* isimli eserdir. Ayrıca İbn Asakir, (ö. 571/1175) ve İbn Cemâa'nın da (ö. 733/1333) bu konuda yazılmış eserleri vardır. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 189. Bkz. Kâtip Çelebi, *Kesfü'z-Zünûn*, I, 421, II, 1537.

⁷¹Muhammed Bekir İsmâîl, *Dirâsâtün fi İlmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Menâr, y.y., 1419/1999, s. 214-223.

⁷²Mâide, 5/3.

⁷³İbn Mâce, “Et'ime”, 31.

⁷⁴Süyûtî, *el-İtkân*, III, 101.

⁷⁵Mâide, 5/38.

⁷⁶Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 11.

⁷⁷Birişık, “Kur'ân İlimleri Teriminin Kaynağı ve Oluşumu”, s. 37.

yedi harf üzerine indirilmiştir. Ondan kolay olanını okuyunuz” buyurmuştur.⁷⁸ Hadiste geçen “harf” kelimesinin manası hakkında; “lügat, lehçe, yedi kıraat, muhtelif lafızlar, emir, nehiy, va’d, va’id, kısas, mücadele ve emsal gibi manalar” şeklinde kırka yakın görüş zikredilmiştir. “Yedi” rakamı ise genelde kesretten kinaye olarak değerlendirilmiştir. İslam’ın başlangıcında Arap yazısının durumu Kur’ân’ı bir harf üzere okumayı mümkün kılmıyordu.⁷⁹ Dolayısıyla yedi harf; yazının yetersizliği, lehçe farklılıkları ve telaffuz zorluğu gibi okuma problemlerini çözmek için Hz. Peygamber’in verdiği bir ruhsat olarak değerlendirilmektedir.

“**Nâsîh-mensûh**” konusu da asr-ı saadette mevzu bahis olan ilimlerdenidir. “*Ey iman edenler! Peygamber ile baş başa konuşacağınız zaman, baş başa konuşmanızdan önce bir sadaka verin...*”⁸⁰ mealindeki “necvâ” âyetinin; “*Baş başa konuşmanızdan önce sadakalar vermekten çekindiniz mi? Bunu yapmadığınıza ve Allah da, sizi affettiğine göre artık namazı kılın, zekâtı verin, Allah'a ve Resûlüne itaat edin. Allah, bütün yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.*”⁸¹ âyetiyle neshedilmesi ve Hz. Peygamber’in bu kavramdan bahsetmesi; konunun İslam’ın ilk devrinden itibaren bahis konusu olduğunu göstermektedir.⁸² Kelime anlamı olarak izale etmek ve değiştirmek gibi anlamalara gelen “nesih”; istilahi olarak; önceki tarihli bir âyetin hükmünün sonraki tarihli bir âyetle kaldırılmasıdır.⁸³ Gerek Kur’ân’da nesih konusundan bahsedilmesi,⁸⁴ gerekse neshin ibadet ve muamelat sahasındaki helallere ve haramlara ilişkin olması,⁸⁵ bu ilmin erken sayılabilecek bir dönemde tedvin edilmesine neden olmuştur. Bu sahada ilk müstakil eseri hicrî ikinci yüzyılın ilk çeyreğinde Katâde b. Diâme (ö. 118/736) *Kitabu'n-Nâsîh ve'l-Mensûh* ismiyle kaleme almıştır.⁸⁶ Ayrıca İbn Şihâb ez-Zührî ve Ebû Ubeyd Kasm b. Sellâm’ın da bu alanda yazılmış eserleri vardır.⁸⁷

⁷⁸Buhârî, “Fedâilu'l-Kur’ân”, 5; Müslim, “Salâtu'l-Müsâfirîn ve Kasruhâ”, 48; Tirmizî, “Kıraât”, 11. Yedi harf konusundaki hadisler sahih olup mütevatir derecesine ulaşmıştır. Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 98.

⁷⁹el-Kürdî, Muhammed Tâhir b. Abdulkâdir, *Târîhu'l-Kur’âni'l-Kerîm*, Nşr. Mustafâ Muhammed Yağmûr, Matbaatu'l-Feth, Cidde, 1365/1946, s. 84-85.

⁸⁰Mücâdele, 58/12.

⁸¹Mücâdele, 58/13.

⁸²Birişik, “Kur’ân İlimleri Teriminin Kaynağı ve Oluşumu”, s. 34.

⁸³İbnu'l-Bârîzî, Hibetullâh b. Abdurrahmân, *Nasîhu'l-Kur’âni'l-Azîm ve Mensûhu*, Thk. Hatem Sâlihu'd-Dâmin, Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998, s. 19.

⁸⁴Bkz. Bakara, 2/106; Nahl, 16/101-103.

⁸⁵Subhî Sâlih, *Mebâhis*, s. 263.

⁸⁶Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 127.

⁸⁷Birişik, “Ulûmu'l-Kur’ân”, XLII, 135. Ayrıca bu sahada; Kâsım b. Sellâm (ö. 223/838), Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/888), Ebû Bekir el-Enbârî (ö. 328/940), Ebû Cafer en-Nahhâs (ö. 338/949), Ebû Bekir İbnu'l-Arabî (ö. 543/1148) ve Abdurrahman İbnu'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) telif ettiği eserler vardır. Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 127.

Hız. Peygamber devrinde gündeme gelen Kur'ân ilimlerinden biri de “**muhkem ve müteşâbih**”tir. Özellikle Âl-i İmrân Suresi'nin yedinci âyetinde; muhkem olan âyetlerin Kur'ân'ın temeli olduğu, müteşâbihleri ise ancak Allah'ın bileceği, bu sebeple de imana konu olduğu ifade edilmektedir.⁸⁸ Âl-i İmrân Suresi'nin iniş sebebi Necranlı Ehl-i Kitaptan bir heyetin Hız. Peygamber'e gelerek, Hız. İsa'nın doğumuna ilişkin bazı sorular sormalarıdır.⁸⁹ Âl-i İmrân Suresi'nin ilgili âyeti indikten sonra Hız. Peygamber, âyeti okumuş ve *إِذَا رَأَيْتُمُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ، فَأُولَئِكَ الَّذِينَ سَمَى اللَّهُ فَاحْذَرُوهُمْ* : “*Müteşâbih âyetlere uyanları gördüğünüzde onlardan sakının. Onlar Allah'ın (âyette) işaret ettiği kimselerdir*”⁹⁰ buyurmuştur. Sonraki dönemlerde muhkem; emir ve yasakları ifade eden ve tek manaya delalet ettiği için kolayca anlaşılan; müteşâbih ise birden fazla manaya muhtemel olması bakımından harici bir delili gerektiren âyetler şeklinde tanımlanmıştır.⁹¹ Muhkem ve müteşâbihin bilinmesi aynı zamanda aklî yorumun sınırlarının da belirlenmesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

Görüldüğü üzere kavram şeklinde olmasa da içerik olarak Kur'ân ilimlerinin kökenini bizzat Kur'ân'a ve onun ilk müfessiri olan Hız. Peygamber'e kadar götürmek mümkündür. Özellikle Kur'ân ilimlerinden “muhkem-müteşâbih” ve “nâsih-mensûh” gibi ilimlerden bahseden Kur'ân âyetleri söz konusu ilimlerin kavram şeklinde olmasa da içerik olarak mütekaddim dönemde gündeme gelmesine sebep olmuştur. “Ulûmu'l-Kur'ân”ın asr-ı saadette mevcut kökenine dair örnekleri arttırmak mümkündür. Bu itibarla diyebiliriz ki, Hız. Peygamber'in Kur'ân'ı beyan ettiği, sonraki devirlerde Kur'ân ilimlerinin yapılanmasına temel teşkil etmiştir. Onun Kur'ân'ı tefsir ettiği; yalnızca vahyin anlaşılmasında gerekli bir takım malumatın değil; aynı zamanda “fehmu'l-Kur'ân” sahasında bütün çağlar için hayati derecede önem arz eden bir metodolojinin de çekirdeğini temsil etmektedir. Hatta diyebiliriz ki, içinde “ulûmu'l-Kur'ân”a ilişkin kavramların da olduğu bütün Kur'ânî bilgi, kelime ve kavramların ıstılahlaşmasında en büyük pay; bunları farklı yer ve zamanlarda ve farklı kelime kalıpları ve formlarında sıklıkla kullanan Hız. Peygamber'e aittir. Kur'ân-ı Kerim'in doğru anlaşılması ve tefsiri için son derece önemli olan Hız. Peygamber'in bu usulünü; onu örnek alan sahabe de aynı özeni göstererek devam ettirmiş ve

⁸⁸Bu konuda gelenekteki anlayış ve çağdaş tartışmalar için bkz. Deliser, Bilal, “Müteşâbihu'l-Kur'ân'la İlgili Bir Tasnif Önerisi ve Müteşâbihlik Üzerine Yapılan Dil Tartışmaları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, Cilt: XVIII/I, s.6-32.

⁸⁹Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed, *Esbâbu Nüzûlü'l-Kur'ân*, Thk. İsmâ b. Abdilmuhsin el-Hamîdân, Dâru'l-İslâh, Dammâm, 1412/1992, s. 97; Nisâbüri, Necmüddîn, *İcâzu'l-Beyân an Meâni'l-Kurân*, Thk. Hanîf b. Mûsâ el-Kâsîmî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1415, II, 100.

⁹⁰Müslim, “İlim”, 1.

⁹¹Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, II, 68-70. Bkz. İbn Teymiyye, Takiyyuddîn, *el-İklîl fi'l-Müteşâbihî ve't-Te'vil*, Tahricu'l-Ehâdis ve't-Ta'lik: Muhammed eş-Şîmî, Dâru'l-İmân li't-Tab'i ve'n-Neşri ve't-Tevzî', Mısır (İskenderiyye), ts., s. 12.

İslami terminolojinin dogmasında önemli rol oynamışlardır.⁹² Bundan dolayı ashop döneminde Kur'ân ilimlerinin seyri konumuz açısından oldukça önemlidir.

V. Ashab-ı Kiram Döneminde Ulûmu'l-Kur'ân

Kur'ân'ın açıklanması konusunda Hz. Peygamber'den gelen rivâyetlere baktığımızda onun, Kur'ân'ın tamamını açıklamadığını söyleyebiliriz. Çünkü Hz. Peygamber'in Kur'ân tefsiri entelektüel ve epistemolojik kaygılardan ziyade; ihtiyaçların yönlendirdiği bir mahiyete sahiptir. O, Kur'ân'ın ashop tarafından bilinemeyecek mücmel ve müphem kısımlarını açıklamıştır. Başka bir deyişle Hz. Peygamber tarafından açıklanmayan kısımların tefsiri konusunda ashop-ı kiram; dil melekeleri, "esbâb-ı nüzûl" a ve âyetlerin arka planlarına olan vukûfiyetleri sebebiyle bilgi sahibi idiler. Bu sebeple Hz. Peygamber; bizim bugün anladığımız gibi didaktik bir şekilde Kur'ân'ın tamamını tefsir etmemiştir. Bu durum bizi, Kur'ân'ın Hz. Peygamber tarafından tefsiri yapılmayan kısımlarının izahı konusunda sahabe tefsirine yönlendirmektedir. Tıpkı, mücmel ve muhtasar bir yapıya sahip olan Kur'ân'ın, kendisinin anlaşılması konusunda bizi Hz. Peygamber'in tefsirine yönlendirdiği gibi.

Ashop-ı kiram Kur'ân'ı anlama konusunda Hz. Peygamber'in öğrettiği her şeyi, onun ardından ders halkaları kurmak suretiyle öğretmeye devam etmiştir. Onlar, özellikle sarsılmaz mutlak imanları, İslam dışı bir takım akımlardan etkilenmemiş ilim ve irfanları, âyetlerin iniş sebeplerine olan vukûfiyetleri⁹³ ve nüzûlün tedricî seyri içinde vahyin anlam ve amaçları gereğince inşa edilmiş bir karaktere sahip olmaları sebebiyle; Kur'ân'ı anlama konusunda sonraki nesillerle kıyaslanamayacak bir üstünlüğe sahiptiler. Ancak onlar da insan tabiatının taşıdığı farklılıkların bir gereği olarak akıl, ilim ve idrak bakımından çeşitli tabakalarda yer alıyor ve Kur'ân'ı anlama konusunda bir kısmı diğerlerine nazaran ön plana çıkıyordu. Bu dönemde öne çıkan ve "ulûmu'l-Kur'ân"ın zeminini hazırlayan sahabenin arasında; "Hulefâ-i Râşidîn", İbn Abbâs, İbn Ömer, İbn Mes'ûd, Abdullah b. Amır, Zeyd b. Sâbit, Übey b. Ka'b, Câbir b. Abdillâh, Enes b. Mâlik ve Ebû Mûsâ el-Eşârî gibi sahabiler vardır.⁹⁴ Bu zaman dilimindeki "ulûmu'l-Kur'ân" faaliyeti daha çok şifahi mahiyette devam etmiştir.⁹⁵ Telif edilmiş bazı

⁹²Birişik, "Kur'ân İlimleri Teriminin Kaynağı ve Oluşumu", s. 37.

⁹³Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 72-73; I, 90.

⁹⁴Subhî Sâlih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 120. Bkz. Süyûtî, *el-İtkân*, IV, 233.

⁹⁵Bu ilmin inşasında tâbinden; Mücâhit, Atâ b. Yesâr, İkrime, Katâde, Hasan-ı Basrî, Saîd b. Cübeyr ve Zeyd b. Eslem tebeû't-tâbiînden ise Malik b. Enes gibi zatlar vardır. ; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I, 427; Subhî Sâlih, *Mebâhis*, s. 120-121.

eserlerden bahsedilmekle birlikte bize bu dönemden müdevven bir eserin ulaştığı bilinmemektedir.⁹⁶

Ashap, Hz. Peygamber'in yaşadığı devirde, vahyi anlama konusunda karşılaştıkları sorunları bizzat ona arz ederek çözmüşler; bundan dolayı da çok fazla rey ve içtihadı başvurma ihtiyacı hissetmemişlerdir. Bu sebeple asr-ı saadette tefsir olgusunun öncelikle Hz. Peygamber'in beyanlarına dayalı olarak "rivâyet" ağırlıklı bir karakter taşıdığını söyleyebiliriz. Fakat onun vefatından sonra karşılaşılan bir anlama problemini ona sorarak çözüme kavuşturmak imkânı ortadan kalkmış⁹⁷ ve bunun sonucu olarak tefsir faaliyetinde "dirâyet" olgusu belirginlik kazanmaya başlamıştır. Buna ek olarak Hz. Peygamber'in vefatından kısa bir zaman sonra İslam'ın içine çeşitli din, dil, ırk, kültür ve örfilere sahip olan insanların katılması, Kur'ân'ın anlaşılmasında ve yorumlanmasında bir takım yeni sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu da "dirâyet" faktörünün belirginlik kazanmasının başka bir sebebidir. İslam coğrafyasının büyük bir hızla genişlediği bu dönemde yaşlı sahabenin dünyadan ayrılması ve Kur'ân'ı insanlara anlatma görevinin genç yaştaki sahabeye kalması da "dirâyet"e hız veren unsurlardan biri olarak değerlendirilebilir.⁹⁸

Ashap, Kur'ân'ı anlama ve açıklama faaliyetlerinin bütünü demek olan tefsir ilmini icra ederken öncelikle Arap dilinin olanaklarından yararlanma ihtiyacı hissetmiştir.⁹⁹ Özellikle Kur'ân'da; bir kelimenin birden fazla anlamda¹⁰⁰ ve birden fazla kelimenin de aynı anlamda kullanılması yani "**vücûh ve nezâir**"¹⁰¹ ashabın, lügavî tahlillere dayalı bir şekilde Kur'ân'ı anlamalarını ve anlatmalarını kaçınılmaz kılmıştır.¹⁰² Bunun yanı sıra Kur'ân'da bazı kelimelerin gerçek anlamıyla; bazılarının ise gerçek anlamının dışında kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin; "ticaret" kelimesi Bakara Suresi'nin 282. âyetinde¹⁰³ "hakikî" anlamında kullanılırken; Fâtır Suresi'nin 29. âyetinde¹⁰⁴ "mecazî" anlamda kullanılmıştır.¹⁰⁵ Bu durum ise Kur'ân ilimlerinden "**hakikat ve mecaz**"ın temeli sayılır.¹⁰⁶

⁹⁶Baş, "Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi", s. 28, 30.

⁹⁷Görener, "Tefsir Usulü ve Kur'ân İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi", s. 230.

⁹⁸Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 88-89.

⁹⁹İbn Müsennâ, Ma'mer, *Mecâzu'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Fuâd Sezgin, Mektebetü Hâncî, Kâhire, 1381, I, 16.

¹⁰⁰Örneğin; "hüdâ" kelimesi; din, iman peygamber, kitap, marifet, delil ve sırat-ı müstakim gibi anlamlara gelmektedir. Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 184-185.

¹⁰¹İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir fi İlmi'l-Vucûh ve'n-Nezâir*, Thk. Muhammed Abdülkerim Kâzım Râzî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1404/1984, s. 83.

¹⁰²Öyle ki; Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767)'ın; bir insanın, vücûhu bilmeden Kur'ân'ı anlayamayacağına dair bir hadis rivâyet ettiği söylenir. Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 103.

¹⁰³Bkz. Nisâ, 4/9; Tevbe, 9/24; Nûr, 24/37; Cum'a, 62/11.

¹⁰⁴Bkz. Saff, 61/10; Bakara, 2/16.

¹⁰⁵Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 178.

¹⁰⁶Hakikat ve Mecaz ile ilgili tartışmaların tarihini Sibeveyhi'ye (ö.180/796) ve Halil b. Ahmed'e (ö. 75/791) kadar götürmek mümkün olmakla birlikte, elimizdeki bu isimle yazılmış en eski eser Ebu

Hız. Peygamber Müslümanlara, Kur'ân kıraatinde ifrat ve tefrite düşmemeleri için Kur'ân'ın “yedi harf” üzere nazil olduğunu bildiriyor; bu nedenle de helali haram kılacak şekilde anlamı bozmaksızın Kur'ân'ın farklı şekillerde okunmasına ve muhtelif kabilelere mensup kimselere bazı kelimelerin yerine, onlar tarafından daha iyi bilinen ve okunan muadillerini koymalarına müsaade ediyordu.¹⁰⁷ Ancak onun vefatından sonra Hız. Ebu Bekir'in (ö. 13/634) hilafeti zamanında Arap Yarımadası'nda başlayan “dinden dönme hareketleri” ile mücadele esnasında -özellikle de Müseylemetü'l-Kezzâb'la yapılan Yemâme savaşında (12/633)- çok sayıda kurrâ hafızın şehit edilmesi üzerine, dağınık sayfalar halinde bulunan Kur'ân'ın cem edilmesi gündeme gelmiş ve Kur'ân iki kapak arasında toplanmıştır.¹⁰⁸ Hız. Osman (ö. 35/656) zamanında ise “yedi harf”¹⁰⁹ meselesinden kaynaklanan kıraat farklılıklarının yol açtığı derin ihtilaflar ve özellikle Ermenistan-Azerbaycan seferinde patlak veren fitne, Müslümanların ortak bir nüsha üzerinde birleşmelerini zorunlu kılmıştır.¹¹⁰ Bu vahdeti gerçekleştirmek için Hız. Osman, Kur'ân'ı Kureyş Lehçe'si üzerine “**istinsah**” ettirmiş, bu lehçe ile yazılan mushafları İslam coğrafyasının önemli şehirlerine göndermiş ve diğer mushafların yakılmasını emretmiştir.¹¹¹ Böylece Kur'ân'a özgü resmî bir yazı şekli ortaya çıkmıştır.¹¹² Kur'ân'ın cem ve istinsahına ilişkin bu iki olay, daha sonra Kur'ân ilimlerine dair tedvin edilecek eserlerde birer başlık olarak yerini almıştır. Özellikle istinsah olayı; “**resmu'l-mushaf**” ya da “**mersûmu'l-hatt**” denilen Kur'ân ilminin nüvesi kabul edilir.¹¹³

VI. Tâbiîn Döneminde Ulûmu'l-Kur'ân

“Tâbiîn”, ashabı gören ve ondan rivâyette bulunan nesildir.¹¹⁴ Bu konuları dolayısıyla İslamî ilimlerin oluşumunda çok önemli bir rol oynamışlardır. Bu kavram bizzat Hız. Peygamber tarafından da kullanılmıştır. O, Üveys b. Âmir hakkında; **إِنَّ خَيْرَ التَّابِعِينَ رَجُلٌ يُقَالُ لَهُ أُوَيْسٌ** : “*Tâbiîn'in en hayırlısı Üveys denilen*

Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/824) *Mecazü'l-Kur'ân*'ıdır. Bkz. Binşık, “Kur'ân İlimleri Teriminin Kaynağı ve Oluşumu”, s. 33.

¹⁰⁷Atik, Kemal M., “Endülüs ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, Kayseri, 1985, s. 277.

¹⁰⁸Süyûtî, *el-İtkân* I, 206.

¹⁰⁹Detaylı bilgi için bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 96-102.

¹¹⁰Zerkeşi, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 236, 239.

¹¹¹Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 72-75.

¹¹²Baş, “Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi”, s. 27.

¹¹³Zerkeşi, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 376 vd.

¹¹⁴İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil, *İhtisâru Ulûmi'l-Hadîs*, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, ts., s. 191; el-Ca'birî, Burheneddîn Ebû İshak İbrâhîm b. Halîl, *Rusûmu't-Tahdîs fî Ulûmi'l-Hadîs*, Thk. İbrâhîm b. Şerîf el-Mîlî, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1421/2000, s. 148.

bir adamdır” buyurmuştur.¹¹⁵ Bu zaman dilimi; Ka’bu’l-Ahbâr (ö. 32/652), Vehb b. Münebbih (ö. 110/728) ve Abdulmelik b. Cüreyc (ö. 150/767) gibi Ehl-i Kitap bilginlerinin Müslüman olmasıyla “*İsrâiliyyât*”ın da Kur’ân tefsirinde bir materyal olarak kullanılmaya başlandığı bir dönemdir. “*İsrâiliyyât*” özelde Yahudilikten, genelde de Hristiyanlık ve diğer kültürlerden İslam kültürüne giren ve Kur’ân’ın anlaşılmasında ve yorumlanmasında kullanılan rivâyetlerin genel adıdır.¹¹⁶ Bu devirde farklı kültürlerden gelen materyallerin de etkisiyle, gaybı konu edinen âyetler tevîl edilmeye başlanmış ve fırka ağırlıklı tefsir anlayışı belirginlik kazanmış; ayrıca kaza-kader ve hilafet gibi konuların tartışılmaya başlanması da mezheplerin oluşumuna yön vermiştir. Mezhepleşme olgusunun hız kazandığı bu devirde, her bir mezhebin kendi görüşünü kanıtlamak amacıyla Kur’ân’a başvurması, doğal olarak Kur’ân ilimlerine de bir ivme kazandırmıştır.¹¹⁷

Daha önce basit ihtiyaçları gözeten soru-cevap türündeki ya da kısa açıklamalar şeklindeki tefsir anlayışı tâbiîn devrinde yerini, Kur’ân’ın tamamını konu alan tefsir anlayışına bırakmıştır. Bu dönemde dinî ilimlerin tedvinini başlamıştır. Sahabe ve tâbiîn bilginlerinin vefatı ve buna bağlı olarak rivâyet uydurma faaliyetinin yaygınlaşması sebebiyle ilmin zayi olacağı konusunda duyulan endişe tedvinin başlamasında etkili olmuştur. Tedvinde Hz. Peygamber’in hadislerinin toplanmasına öncelik verilmiş, buna ek olarak sahabe sözleri ve tâbiîn görüşleri de derlenmiştir.¹¹⁸ Özellikle Hasan el-Basrî (ö. 110/728) ve Katâde b. Diâme (ö.117/735) gibi âlimler tefsir konusunda Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiînden nakledilenleri bir araya getirmişlerdir. “*Tâbiîn*”in aktif olduğu hicri ikinci yüzyılda, “*nasih-mensuh, fedâilu’l-Kur’ân ve kiraât*” gibi Kur’ân ilimlerine dair eserler verilmiştir. Bu dönemde yazılan eserlerden bir kısmı bize ulaşmıştır. Bize ulaşamayan eserlerin varlığını tabakât ve tarih kitaplarından; özellikle de Taberî’nin (ö. 310/922) tefsirinden öğreniyoruz.¹¹⁹ Tefsir faaliyeti sahabe devrinde daha çok anlam-yaşam dengesinde pratik bir boyuta sahip iken; tâbiîn devrinde teorik bir boyuta kaymaya başlamıştır. Tâbiîn devrinde, Kur’ân ilimlerinin temelleri atılmış; ancak bu ilimlerin tekâmülü henüz gerçekleşmemiştir.

Tedvinin başladığı bu devirde Hz. Peygamber’den ve sahabeden gelen rivâyetlerin tespitinde isnat sistemi de kullanılmaya devam etmiştir. Özellikle Süfyan es-Sevri (ö.161/777) ve Yahya b. Sellâm (ö. 200/815) gibi âlimler yazdıkları tefsir eserlerinde isnat sistemini uygulamışlardır. Hicrî

¹¹⁵Müslim, “*Fedâilü’s-Sahâbe*”, 224.

¹¹⁶Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 244. Bkz. Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed b. Süveylim, *el-İsrâiliyyât ve’l-Mevdûât fî Kütübî’t-Tefsir*, Mektebetü’s-Sünne, y.y., ts., s. 12-14.

¹¹⁷Hicrî ikinci asır, itikadi yönden Şia, Hâricilik ve Mutezilenin; fikhî açıdan da Maliki, Hanbelî, Hanefî ve Şafîlîğin ortaya çıktığı bir dönemdir. Baş, “*Kur’ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi*”, s. 30.-34.

¹¹⁸Ulu, Arif, “*Tâbiîn*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIX, 329.

¹¹⁹Baş, “*Kur’ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi*”, s. 31-32.

dördüncü asırda Taberî'nin (ö. 310/923), kendisinden önceki tefsire dair rivâyetlerini bu isnat sistemiyle aktarması, rivâyetleri yer yer tenkide tâbi tutması ve rivâyetler arasında tercihlerde bulunması, mütekaddim dönem tefsir kültürünün sonraki kuşaklara aktarılmasında hayati bir rol oynamıştır. İsnada önem vermeyen tefsirlerde ise bol miktarda “isrâiliyyât” türünden rivâyetler yer almıştır.¹²⁰

Tabîin devrinde İslam devletine dâhil olan yeni unsurlar, bedevi hayatın sınırlarını aşmaktan kaynaklanan yeni durumlar ve sorunlar; bu sorunların çözümü için daha farklı açılardan Kur'ân'a başvurulmasını zorunlu kıldı. Özellikle İslam coğrafyasının genişlemesiyle; İslam devletinin merkezi olan Hicaz'dan diğer ülkelere bazı imkânsızlıklardan dolayı dinî bilgiler pek ulaşmıyor; bu sebeple de Kur'an tefsirinde şahsi görüşler rol oynamaya başlıyordu. Ashabın çoğunluğu fetih hareketleriyle farklı coğrafyalara dağılmış, oralarda çeşitli ilmi faaliyetlere başlamışlardır. Ancak bu devirde Arapların, kendilerini ilimden daha fazla idareciliğe layık görmeleri, aşıptan ilim alan “tâbiîn” ulemasının genellikle Arap olmayanlar (mevâlî) arasından çıkmasına neden olmuştur.¹²¹

Tâbiîn devri müfessirleri; Mekke, Medine ve Irak olmak üzere üç tabakadan oluşmaktadır.¹²² Mekke ekolünün kurucusu Abdullah b. Abbas'tır. Ona öğrencilik yapan tâbiînlerin arasında Saîd b. Cübeyr (ö. 95 h.), Mücâhid (ö. 103 h.), İkrime (ö. 105 h.), Atâ b. Ebî Rabah (ö. 114 h.) ve Tâvûs b. Keysân (ö. 106 h.) gibi simalar vardır. Übey b. Ka'b'ın öncülük yaptığı Medine medresesinin içinde ise Ebu'l-Âliye (ö. 90 h.) ve Zeyd b. Eslem (ö. 136 h.); Abdullah b. Mes'ud'un ders verdiği Irak ekolünde ise Alkame b. Kays (ö. 62 h.), Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 63 h.), Hasan el-Basrî (ö. 110 h.), Katâde b. Diâme (ö. 117 h.) ve İbrahim en-Nehâî (ö. 95 h.) gibi isimler vardır.¹²³

Ashap, Kur'ân'ın bütünüünün tefsirini yapmamış; sadece kapalı, anlaşılması zor ve muğlâk âyetlerin tefsirine yönelmiş; âyetle olaylar arasında münasebet kurmak türünden sade ve icmali bilgi ve yöntemlerle yetinmiştir. Tâbiîn devrinde ise farklı bakış açıları çerçevesinde her âyet ve her kelime için tefsir yapılmaya başlanmıştır. Ashap devrinde tefsir ilmi, hadis ilminin bir alt dalı olarak görüldüğü halde, tâbiîn zamanında bağımsız bir ilim dalı haline gelmiştir. Dolayısıyla bu devir, tefsir sahasında tedvinin başladığı dönemdir. Hatta Saîd b. Cübeyr'in ilk tefsir kitabını bu dönemde yazdığı söylenir. Tâbiîn

¹²⁰Baş, “Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi”, s. 37-39.

¹²¹Detaylı açıklama için bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 113-115.

¹²²Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, II, 19-22; el-Kattân, Mennâ' b. Halil, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşri ve't-Tevzî', y.y., 1421/2000, s. 7.

¹²³Bkz. Zerkeşi, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, II, 258.

devri, yaklaşık olarak hicri ikinci yüzyılın yarısına kadar olan zaman dilimini kapsar.¹²⁴

Sahabe devrinde de mevcut olan dirâyet tefsiri; yukarıda bahsettiğimiz sebeplerden dolayı “tâbiîn” devrinde daha da yaygınlaşmıştır. Hatta diyebiliriz ki; Hz. Peygamber ve sahabe devrinden uzaklaşılınca Kur'ân'ın anlaşılmasında karşılaşılan zorluklar ve problemler de artmış; bu da vahyin anlaşılmasında oldukça önemli bir role sahip olan Kur'ân ilimlerinin çeşitlenmesine ve müstakil eserlerde telif edilmesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda Kur'ân tefsirinde i'râbu'l-Kur'ân, hakikat-mecaz, siyak-sibak, içtimai, tarihi ve kevnî kanunlara uygunluk gibi hususlar dikkate alınmıştır.¹²⁵

Ashab-ı kirâm, sahip oldukları irap melekeleri ve ezber kabiliyetleri sayesinde nokta ve harekeden mücerret Kur'ân'ın hattını okuyabiliyorlardı. Ancak İslam coğrafyasının fütuhat hareketleriyle birlikte genişlemesi ve acem unsurların İslam'a girmesiyle baş gösteren okuma zorluğu, Kur'ân kıratında manayı tahrif derecesinde “lahın”^{a126} sebep oluyordu. Bozulma o dereceye ulaşmıştı ki, “Allah ve Resul'ü müşriklerden uzaktır” mealindeki Teybe Suresi'nin 3. âyeti, meydana çıkan bu lahın sebebiyle; **أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ**: “Allah, Rasulünden ve müşriklerden uzaktır” anlamına gelecek şekilde okunabiliyordu. Kur'ân'ın doğru anlaşılmasının ilk adımı, onun doğru okunmasıdır. Kur'ân'ın irabı için yaygın bir örnek olarak verilen bu olay, aslında hicri birinci yüz yılın ortasında baş gösteren yaygın bir sorunun simgesidir. Bu itibarla İslam'ın ilk zamanlarında irap olgusu, bizzat tefsir ve beyanın kendisi olarak anlaşılmıştır. Gerek Kur'ân'ın apaçık bir Arapça ile indirilmiş olması; gerekse Hz. Peygamber ve ashabının Kur'ân'ın doğru okunması konusunda gösterdikleri itina bu ilmin mütekaddim dönemde vücut bulmasını sağlamıştır.¹²⁷ Bu hedefe yönelik olarak Basra valisi Ziyâd b. Sümeyye (ö. 53/673), Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688)'den bu sorunu çözmesini istemiş; o da fetha için harfin üzerine, kesra için altına, damme için önüne bir nokta, sükûn için ise iki nokta koymuş ve Kur'ân'ın ilk i'rabını yapmıştır.¹²⁸ Bu ise “i'râbu'l-Kur'ân” ilminin temelini oluşturmuştur.¹²⁹ Bugünkü kullandığımız şekliyle hareketler ise daha sonra Halîl b. Ahmet (ö.

¹²⁴Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 141-143, 146, 168. Tâbiîn döneminin ne zaman başlayıp ne zaman bittiği konusu tartışmalıdır. Bazı görüşlere göre tâbiîn devri 65-135 (684-752) yılları arasındadır. Diğer bir görüşe göre de son sahâbî kabul edilen Ebü't-Tufeyl Âmir b. Vâsile'nin 110 (728) yılında vefat etmesinden hareketle tâbiîn tabakasının bu tarihten sonra başlatılmış ve onu gören son tâbiî sayılan Halef b. Halife'nin ölüm tarihine (180/796) kadar sürdüğü ifade edilmiştir. Tâbiîn nesli en çok Emevîler döneminde yaşamıştır. Bkz. Ulu, Arif, “Tâbiîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIX, 328-329.

¹²⁵Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 119, 141.

¹²⁶Lahn, kıraatte yapılan hatadır. Bkz. Zebîdî, Muhammed Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Thk. Mecmûa mine'l-Muhakkikîn, Dâru'l-Hidâye, yy., ts., XXXVI, 102.

¹²⁷Birişik, “Kur'ân İlimleri Teriminin Kaynağı ve Oluşumu”, s. 37.

¹²⁸Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 408. ed-Düelî aynı zamanda, Hz. Ali'nin, Arapçanın korunması için dil kurallarını derlemesini kendisinden istediği kişidir. Subhî Salih, *Mebâhis*, s. 120.

¹²⁹Mennâu'l-Kattân, “Kur'ân İlimlerinin Tarifi, Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi”, s. 188.

175/791) tarafından tespit edilmiştir.¹³⁰ Bu zamanda baş gösteren okuma zorluğunun sebeplerinden biri de şekil bakımından birbirine benzeyen harflerden kaynaklanmakta idi. Bu sorunu çözmek için Emevîlerin Irak valisi Haccâc (ö. 95/713), Nasır b. Âsım el-Leysi (ö. 89/708)'yi görevlendirmiş¹³¹ ve örneğin; “te”nin üzerine ve “ye”nin altına ikişer nokta konulmuş, şekil bakımından birbirine benzeyen harfler de benzer bir noktalama yöntemiyle ayırt edilmiştir. İ'râbu'l-Kur'ân konusunda Sibeveyhî'nin *el-Kitâb*'ını literatürün ilk kaynağı kabul etmek mümkündür. Ali b. Hamza el-Kisâî'nin (ö. 189/805) *Maktûu'l-Kur'ân ve Mevsûlüh*'ü ile Ebü Zekeriyya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) *el-Mesâdir fi'l-Kur'ân*'ı¹³² ve *el-Cem' ve't-Tesniye fi'l-Kur'ân*'ı yine “i'rabü'l-Kur'ân” literatürü arasındadır. Günümüze ulaşmamış olsa da adında “i'rabü'l-Kur'ân” ifadesi olan ilk kitap Kutrub'a (ö. 206/821) aittir.¹³³

Bu ortam içinde erken sayılabilecek bir zamanda Kur'ân'ı; med, kasır, hareke, sükûn, nokta ve irap bakımından inceleyen “**kıraat ilmi**” ortaya çıkmıştır. Bu dönem kıraat çeşitliliğinin yavaş yavaş kaosa sürüklendiği bir zaman dilimidir.¹³⁴ Bu ilimle birlikte sahabeye kadar dayanan mütevatir kıraatler ve tevatüre dayanmayıp gramere dayanan şaz kıraatler tespit edilmiş; sahil olan ve olmayan kıraatler, sebepleri de izah edilerek birbirinden ayrılmış; Kur'ân'ın aslına dâhil olmayan ve bidâyette izah kabilinden mushafa yazılan; ancak sonraki zamanlarda adeta birer kıraat vechi gibi telakki edilen bir takım müradif kelimeler kıraatten ayıklanmıştır. Kıraat ilmiyle ilgili oldukça zengin bir literatür mevcuttur. Özellikle eski mushafları tanıtan pek çok eser kaleme alınmışsa da bunların çoğu bize kadar gelememiştir. Kıraat ilmine dair ilk eser İbn Ya'mer'e (ö. 89/708) ait olan *el-Kirâe* olsa gerektir.¹³⁵ Ayrıca mütekaddim dönemde kıraat ilmiyle ilgili yazılan eserlerin içinde; Abdullah b. Âmir el-Yahsubî (ö. 118/736)'nin *İhtilâfu Mesâhifi's-Şâm ve'l-Hicâz ve'l-İrâk*'ını, Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805)'nin *İhtilâfu Ehli'l-Medîne ve Ehli'l-Kûfe ve Ehli'l-Basra*'sını sayabiliriz.¹³⁶

Fütuhat hareketleriyle birlikte acem unsurların İslam'a girmesi, Kur'ân dilinin içerdiği bir takım özellikler, yazının nokta ve harekeden mahrum oluşu, buna bağlı olarak baş gösteren kıraat problemleri ve böylece yazının tekâmülü yaklaşık olarak hicrî birinci yüzyılın sonlarına kadarki “ulûmu'l-Kur'ân” çalışmalarının yapısını belirlemiştir. Bu zaman, “ulûmu'l-

¹³⁰Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 88-91.

¹³¹Başka bir rivâyete göre de Yahya b. Ya'mer (ö. 129/746) harfler üzerinde ilk noktalamayı yapan kişidir. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I, 713; Kannevcî, *Ebcedu'l-Ulûm*, s. 390. Geniş bilgi için bkz. Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 407.

¹³²Bkz. İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 92.

¹³³Birişik, “Kur'ân İlimleri Teriminin Kaynağı ve Oluşumu”, s. 39.

¹³⁴Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 102-104.

¹³⁵Birişik, “Ulûmu'l-Kur'ân”, XLII, 134.

¹³⁶İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 55-56

Kur'ân'a dair tedvininin de başladığı dönem olarak kabul edilebilir. Kur'ân'ın kıraati konusundaki sorunların aşılmasıyla birlikte onun nasıl anlaşılacağı sorusu da bu dönemde etkili bir biçimde gündeme gelmiş; bu da Kur'ân ilimlerinin birer disiplini şeklinde gelişmesine olanak sağlamıştır.

Ashab-ı Kiram devrinden uzaklaştıkça, vahyin anlaşılmasında daha fazla malumata ihtiyaç duyulduğunu; bunun da Kur'ân ilimlerinin müstakil başlıklar halinde ortaya çıkışına hız kazandırdığını daha önce belirtmiştik. Bu bağlamda ortaya çıkan ve Kur'ân'ın sağlıklı bir şekilde anlaşılmasında önemli bir role sahip ilimlerden biri de “**esbâbu'n-nüzûl**”dur.¹³⁷ Tefsir ilminde; âyetlerin inmesine yol açan soru veya olayların genel adı olan bu ilim,¹³⁸ ashabin Kur'ân'ı anlama konusundaki yetkinliğinde birinci derecede rol oynamıştır. Hatta onların nazarında tefsirin, sebab-i nüzûlü bilmekten ibaret olduğu söylenir.¹³⁹ Onlar vahyin inişine sebep olan hadisenin bizzat içinde oldukları için, sahabe devrinde bu alana dair müstakil bir eser tedvin etme ihtiyacı da hissetmemişlerdir. Fakat onlardan sonra, iniş sebeplerine vakıf olmayan “tâbiîn”, “ bu sahada tedvine ihtiyaç duymuştur.¹⁴⁰ Çünkü âyetlerin iniş sebeplerini bilmek; âyetlerin tarihi arka planını ve dolayısıyla da âyetlerin kast ettiği manayı daha iyi anlamaya hizmet eder. Bu konuda ilk eserin İbn Abbas (r.a.)'ın mevlası İkrime (ö. 104/722) tarafından yazıldığı nakledilmekle birlikte¹⁴¹ İbn Şihâb ez-Zührî'den (ö. 124/742) müfessir Sülemî rivâyetiyle gelen *Tenzilü'l-Kur'ân* isimli eser, bu konuda ilk çalışma olsa gerektir.¹⁴² Ayrıca Buhârî'nin hocası Ali b. Medîni (ö. 234/848), Abdurrahman b. Muhammed el-Ma'rûf b. el-Mütetarrif el-Endülüsî (ö. 402/1011), Vâhidî (468/1076), Muhammed b. Es'ad el-İrâkî (ö. 567/1171), Abdurrahman el-Cevzî (ö. 597/1201) ve Süyûtî'nin de (911/1505), “esbâbu'n-nüzûl”a dair yazılmış eserleri vardır.¹⁴³

Özellikle acem unsurların İslam'a girmesiyle baş gösteren sorunlardan biri de Kur'ân'daki yabancı kelimelerin tefsiri olmuştur. Bu da “**garîbu'l-Kur'ân**” diye bilinen ilmin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Ayrıca bu dönemde Arap diliyle ilgili Kur'ân ilimlerinin ortaya çıkışı ile Basra ve Kûfe dil ekollerinin oluşması arasında bir ilişkinin varlığından söz etmek mümkündür. Çünkü dil kuralları belirlenirken öncelikle Kur'ân'a müracaat edilmiştir. Bilindiği üzere Kur'ân, Kureyş lehçesi ile inmiştir.¹⁴⁴ Ancak Kur'ân

¹³⁷Süyûtî, *el-İtkân*, I, 108.

¹³⁸el-Kattân, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 75.

¹³⁹Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 116-118.

¹⁴⁰Birişik, Abdhamit, “Kur'ân İlimleri Teriminin Kaynağı ve Oluşumu”, s. 32.

¹⁴¹Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 121.

¹⁴²Birişik, “Ulûmu'l-Kur'ân”, XLII, 134.

¹⁴³Kâtip Çelebi esbâb-ı nüzûl konusunda ilk eserin Ali b. el-Medîni'ye ait olduğunu söylemektedir. Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zûnün*, I, 76-77.

¹⁴⁴Buhârî, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 2; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Thk. Sâmî b. Muhammed Selâmet, Dâru Taybe li'n-Nerşri ve't-Tevzî', 1420/1999, I, 23; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 44.

incelendiğinde özelde Kureyş lehçesi dışında farklı lehçelerden, genelde de Arapçanın dışında başka dillerden bir takım kelimelerin varlığı görülecektir. Bu sebeple ashop devrinden itibaren anlamı kapalı olan bazı kelimelerin tefsiri merak konusu olmuş ve yer yer cahiliye şiirine başvurulmuştur.¹⁴⁵ Özellikle İbn Abbâs'ın, anlamı kapalı kelimelerin izahı için şiirle istişhatta bulunduğu ve şiiri “Araplarının divanı” olarak gördüğü bilinen bir husustur.¹⁴⁶ Bundan dolayı “garîbu'l-Kur'ân” hakkındaki izahlar genellikle İbn Abbas'a dayanmış ve hatta bu sahada ilk eseri onun telif ettiği dahi söylenmiştir.¹⁴⁷ Ancak Kur'ân tefsirinde lugavî yaklaşımların hicrî ikinci yüzyılın ilk yarısında belirginlik kazandığını düşündüğümüzde bu tür iddialara temkinli yaklaşmanın gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Genel kanaate göre ilk Garîbu'l-Kur'ân eseri, tâbiünden Ata b. Ebi Rabah (114/732)'in *Garîbu'l-Kur'ân*'ıdır. Ebân b. Tağleb b. Rabah (ö. 141/758)'in da bu konuda bir eser kaleme aldığı ifade edilmektedir.¹⁴⁸

VII. Tebeu't-Tâbiîn Döneminde Ulûmu'l-Kur'ân

“Tâbiîn”e uyanlar ve onları takip edenler manasına gelen “tebeu't-tâbiîn” kelimesi, “tâbiîn” ile karşılaşan ve onlardan rivâyette bulunan âlimler için kullanılan bir tabirdir. İslami ilimlerde üçüncü tabakayı oluşturan bu devir, bir görüşe göre; son tâbiî olarak kabul edilen Halef b. Halife'nin vefat tarihi olan 180 (796) yılında başlamakta ve 220 (835) yılında sona erdirmektedir. Ancak daha erken tarihte yaşamış olan Şu'be b. Haccâc ve İmam Mâlik gibi bu neslin önde gelen şahsiyetleri 180 yılından önce vefat etmişlerdir. Dolayısıyla bu neslin bazı üyeleri 220 yılı gibi geç tarihlere kadar hayatta kalmış olsalar bile onların çoğunluğunun yaşadığı dönemi, tâbiîn döneminin bir kısmını içine alacak şekilde yaklaşık 135-190 (752-806) yılları arasında kabul etmek daha uygun görünmektedir.¹⁴⁹

Tefsir ilmi, “tâbiîn” ve özellikle de “etbâu't-tâbiîn” zamanından itibaren müstakil eserlerin kaleme alınmasıyla birlikte tefsir, hadisten bağımsız müstakil bir ilim dalı olmuştur.¹⁵⁰ “Tâbiîn” devrinde Ömer b. Abdulaziz'in emriyle; Hz. Peygamber'in hadisleri, sahabe kavilleri ve tabiîn görüşleri her hangi bir sıra gözetilmeksizin tedvin edilmiştir. Ancak sıra

¹⁴⁵Savut, Harun, *Rivâyet Sorunlarına Çözüm Arayışı İbn Kesir Tefsiri Bağlamında*, Otto, Ankara 2016, s. 109.

¹⁴⁶Süyyûtî, *el-İtkân*, II, 67.

¹⁴⁷Bkz. Demirci, *Kur'ân'ın Müteşabihleri Üzerine*, s. 28. Bazılarına göre bu alanda ilk eser veren kişi Ma'mer b. el-Müsennâ (ö.210/825)'dir. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 152-153.

¹⁴⁸Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I, 1207; Demirci, *Kur'ân'ın Müteşabihleri Üzerine*, s. 29. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin (ö. 94/712), Malik b. Enes (ö. 179/795) ve Kisâî (ö. 189/805) gibi çok sayıda mütekaddim dönem âliminin bu alanda kitabı vardır. Birişik, “Kur'ân İlimleri Teriminin Kaynağı ve Oluşumu”, s. 39.

¹⁴⁹Ulu, Arif, “Tebeu't-Tâbiîn” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XL, 217.

¹⁵⁰Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 174-175.

gözetilmeksizin yapılan bu tedvin bir müddet sonra bir takım güçlüklerle sebep olmuştur; bu sebeple de etbâu't-tâbiîn zamanında “tasnif”in de başladığını görmekteyiz. Bu devir, isnat sisteminin yerleştiği bir dönemdir.¹⁵¹

Tedvin bakımından “ulûmu'l-Kur'ân”ın altın çağı sayılabilecek bu dönemde “meâni'l-Kur'ân, esbâbü'n-nüzûl, nasih-mensûh, müşkilül-Kur'ân” başta olmak üzere pek çok Kur'ân ilminde tedvinlere rastlamak mümkündür. Kıraat imamlarının hocası sayılan Ebû Bekir b. Mücâhid (ö. 324/935), mütevatir olarak Hz. Peygamber'e dayanan yedi imamı ve onların okuyuş şekillerini bu dönemde tespit etmiştir. “Kırâat-ı seb'a” olarak isimlendirilen bu yedi kırâat, genel kabul görmüş ve günümüze kadar geçerliliğini korumuştur. Dolayısıyla bu devir “kırâat ilmi”nde de tedvinlerin yoğunlaştığı bir zaman dilimidir.¹⁵²

“Vücûh ve nezâir” de bu dönemde tedvin edilen ilimlerden biridir.¹⁵³ Bu alanda tabiîn ulemasından İkrime (ö. 105/723) ve etbâu't-tâbiînden Ali b. Ebî Talha (ö. 143/760)'nın birer eser yazdıkları rivâyet edilmekle birlikte¹⁵⁴ bu eserler elimizde mevcut değildir. Mukâtil b. Süleyman'a (ö. 150/767) nisbet edilen *el-Eşbâh (el-Vücûh) ve 'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i ve Musa el-Ezdî el-A'ver (170/786)'in “*Vucûh ve Nezâir*”i de bu dönemde kaleme alınmış eserlerden biridir.¹⁵⁵ Bu ilimde yazılan ve bize ulaşan en eski eser Yahyâ b. Sellâm (ö. 280/893)'ın Kitâbu't-*Tesârif*'idir.¹⁵⁶

Hicrî üçüncü yüzyılın ikinci yarısında fütihat hareketleri Müslümanları doğuda Hint ve İran, batıda ise Grek felsefesi gibi farklı kültürlerle yüz yüze getirmişti. Bu ortam içinde bir takım heretik yaklaşımlar Kur'ân'ın ilahî sahihliğini ve mucizevî yönünü inkâr etmişlerdir. Örneğin; Abdullah b. Mukaffa'nın (ö. 142/759) Kur'ân'a muaraza etmek için bir kitap telif ettiği ve Kasım b. İbrahim er-Razi'nin (ö. 246/860) ona *er-Redd ale'z-Zindiki'l-Laîn İbn Mukaffa* adı altında bir tenkit yazdığı bildirilmektedir.¹⁵⁷ Bu da gösteriyor ki, bir takım fikrî akımların Kur'ân'a karşı bir hareket başlatmaları ve hatta bazen Kur'ân âyetlerini kendi fikirlerini desteklemek için kullanmaları “ulûmu'l-Kur'ân”ın ortaya çıkışına da etki etmiştir. Bu dönemde meydana çıkan olumsuz fikirlerle karşı dini korumak amacıyla “**i'câzu'l-Kur'ân**” ilmi ortaya çıkmıştır.¹⁵⁸ Bu ilim; Kur'ân'ı belagat, telif, ihtiva ettiği ilimler, verdiği gayb haberleri, korunmuşluğu ve üslubu itibariyle inceler.¹⁵⁹

¹⁵¹Ulu, “Tebeu't-Tâbiîn” XL, 217.

¹⁵²Baş, Erdoğan, “Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi”, s. 38.

¹⁵³Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 102.

¹⁵⁴Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn* II, 2001.

¹⁵⁵Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II, 2001-2002.

¹⁵⁶Bkz. Cerrahoğlu, İsmail, “Vücûhu'l-Kur'ân'a Dair Bilinmeyen Yeni Bir Eser”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1967, XV, 113-120.

¹⁵⁷Baş, “Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi”, s. 36.

¹⁵⁸Demirci, *Kur'ân'ın Müttesabihleri Üzerine*, s. 30.

¹⁵⁹Kattân, *Mebâhis*, s. 270.

Bu alanda yazılmış ilk eser Osman el-Câhız (ö. 255/869)'ın *Nazmu'l-Kur'ân*'ıdır.¹⁶⁰ O, eserinde kendisinden önceki kelamcıların görüşlerini bir araya getirmiştir.¹⁶¹ Câhız, Mu'tezilidir. Bu mezhebin içinde İbn Râvendî ve İsbâ b. Sabih gibi i'cazu'l-Kur'ân'ı inkâr edenler ve Nazzâm ve Câhız gibi Kur'ân'ın mucizevî boyutunu "sarfe" iddiasına¹⁶² indirgeyerek kabul edenler olmak üzere temelde iki kanadın varlığından söz edilebilir. Bu bağlamda Câhız'ın eseri sarfe iddiası üzerine temellenmektedir. Bu da o zaman dilimindeki icaz tartışmalarının boyutları hakkında bir fikir vermektedir. Ali b. Rabben et-Taberî (247/861) de Kur'ân'ın icazını savunmak için yazdığı *ed-Dîn ve'd-Devle* isimli eserini kaleme almıştır.¹⁶³ Ayrıca Muhammed b. Zeyd el-Vâsîfî, Hasan b. Ali b. Nasr et-Tûsî, Ebû Ali Hasan b. Yahyâ b. Nasr el-Cürçânî, İbn Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû Zeyd el-Belhî ve İbnü'l-İhşîd de bu hususta günümüze ulaşmayan eserler yazmıştır.¹⁶⁴

Kur'ân bir hidâyet çağrısıdır. Onun her bir âyeti bu çağrı merkezinde inmiştir. Ayrıca o; bir kısmı, diğer kısmını açıklayan bir kitaptır. Bu itibarla onun âyetleri, farklı zamanlarda ve farklı sebepler dairesinde inmesine rağmen, tıpkı bir vücudun uzuvları, bir kelimenin değiştirilemez harfleri gibi aralarında kopmaz ve yerinden oynatılamaz bir uyum ve irtibat sergiler. Bu durum, Kur'ân'ın mucizevî yönlerinden birini oluşturur¹⁶⁵ ve "**münâsebetü's-süver ve'l-âyât**" (âyet ve sureler arası ilişki) ilmi olarak isimlendirilir.¹⁶⁶ Süyûtî, bu ilmi ilk olarak ortaya koyan kişinin Ebû Bekir en-Nîsâbüfî (ö. 324/936) olduğunu söyler.¹⁶⁷ Bu alandaki düzenli teliflerin tarihi VII. (XIII.) ve VIII. (XIV.) yüzyıllara gider.¹⁶⁸

Sonuç

Ulûmu'l-Kur'ân'ı oluşturan ilimlerin her biri, ilahi kelamı farklı bir boyutuyla ele alan müstakil birer ilim dalı olarak değerlendirilebilir. Bu ilimler ana hatlarıyla, Kur'ân'ın vahyediliş süreci, Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı tefsiri, Kur'ân'ın cem'i, istinsahı, noktalanması ve harekelemesine ilişkin konular

¹⁶⁰Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 168.

¹⁶¹Âişe Abdurrahmân, *el-l'câzu'l-Beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâilu İbni'l-Ezrak*, Dâru'l-Meârif, y.y, ts., s. 22.

¹⁶²Mu'tezilenin bir icaz teorisi olarak sarfe; Kur'ân'a misilleme yapabilecek olmalarına rağmen Allah'ın; Arapları, Kur'ân'ın bir benzerini meydana getirmekten cebren alı koymasıştır. Bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, "Sarfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI, 141.

¹⁶³Baş, "Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi", 36.

¹⁶⁴Birişik, "Ulûmu'l-Kur'ân", XLII, 134.

¹⁶⁵Çirmâtî, Ahmed b. İbrâhîm, *el-Burhân fî Tenâsübi Süveri'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Şa'bânî, Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Mağrib, 1410/1990, s. 180-181.

¹⁶⁶Kannevcî, Muhammed Siddik Hasan Han, *Ebcedü'l-Ulûm*, Dâru İbn Hazm, 1423/2002, s. 518.

¹⁶⁷Bkz. Süyûtî, *el-İtkân*, III, 369.

¹⁶⁸Birişik, "Ulûmu'l-Kur'ân", XLII, 134-135.

çevresinde oluşmuştur. Bu ilimler, konuları itibariyle Kur'ân'ı itikadî, tarihî, sosyolojik ve psikolojik boyutlarıyla ele almaktadır.

Ulûmu'l-Kur'ân'ın temeli Kur'ân'a ve Hz. Peygamber'in sünnetine dayanmaktadır. Özellikle muhkem-müteşâbih ve nesih gibi bazı Kur'ân ilimleri, bizzat Kur'ân'da zikredilmiştir. Bunun yanı sıra bir muallim olarak Kur'ân'ın manasını ashabına öğreten Hz. Peygamber'in açıklamaları vahyi anlamaya dair "ulûm"un diğer kaynağıdır. Öyle ki, sonraki asırlarda "ulûmu'l-Kur'ân"a dair tedvin edilen her ilmin, köken itibariyle Hz. Peygamber'in açıklamalarıyla temellendirilmesi mümkündür. Çünkü Hz. Peygamber, umum-husus, mutlak-mukayyet ve nasih-mensuh yönünden Kur'ân'ın beyanını ashabına öğretmiş, müşkil ve mübhem âyetleri ve "garip" kelimeleri izah etmiş; Kur'ân'ın mücmelini, "tebyin" sıfatıyla "mübeyyen" hale getirmiş ve âyetler arası anlam ilişkilerini ortaya koymuştur.

Zaman ilerledikçe "sahabe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn" devirlerinde "ulûmu'l-Kur'ân"ın alt başlıklarında bir genişleme gözlenmektedir. Bu, doğal bir durumdur. Çünkü nüzul çağından uzaklaşıldıkça müfessirin Kur'ân'ı anlamak için ihtiyaç duyduğu disiplinler de haliyle artmaktadır. Dolayısıyla Kur'ân ilimlerinin sayısı konusunda tefsir bilginlerinin arasında bir görüş birlikteliğinin olmaması ilmi zihniyet farklılığının bir sonucu olduğu gibi, bir bakıma bu genişlemeyle de ilgilidir. Başka bir deyişle Kur'ân ilimlerinin sayıca artması, İslam düşüncesinin seyri ve gelişmesiyle doğrudan bağlantılıdır.

Hicrî birinci yüzyılın sonundan itibaren Kur'ân ilimleri peyder pey müstakil başlıklar halinde tedvin edilmeye başlanmıştır. Özellikle birinci asrın sonu ve ikinci asrın başlangıcında kıraat ve vücûh-nezâir gibi eserler; üçüncü asırda ise esbâbü'n-nüzûl, nâsih-mensûh ve müşkilü'l-Kur'ân gibi ilimlerin tedvin edildiğini görmekteyiz. Hicrî dördüncü asır ise i'câzu'l-Kur'ân ilmi açısından önemli bir dönemdir. Hicrî yedinci asırdan sonra, "bedâiu'l-Kur'ân, hücecü'l-Kur'ân, aksâmu'l-Kur'ân ve emsâlu'l-Kur'ân gibi ilimler ortaya çıkmıştır.¹⁶⁹

Birinci asırdan itibaren Kur'ân ilimlerinin müstakil başlıklar olarak telif edilmesinde; biri Arap yazısının tekâmülü ve yazma gereçlerinin çoğalması,¹⁷⁰ diğeri de İslam coğrafyasının gelişmesiyle çeşitlenen kültürel yapının gereksinimleri olmak üzere iki temel unsurun varlığından bahsedebiliriz. Bu ilimlerin hicrî dördüncü yüzyılda "ulûmu'l-Kur'ân" başlığı altında toplanması da aynı şekilde toplumsal ve fikrî gelişime ve ihtiyaçlara

¹⁶⁹Subhî Sâlih, *Mebâhis*, s. 123. Kur'ân ilimlerinin Hicrî ilk asırdan sekizinci yüzyıla kadar gelişim sürecinin bir bütün halinde mütalası için bkz., Deliser, Bilal, "Hicri VIII. Asra Kadar Kur'ân İlimleri, el-Burhan'ın Yazılış Amacı ve Yöntembilim Oluşturma Çabaları Üzerine", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016/5, c. 5, sayı: 9, s. 4-15.

¹⁷⁰Telif ile yazı imkânları arasında doğrudan bir ilişkinin varlığı hakkında bkz. Subhî Sâlih, *Mebâhis*, s. 120.

göre şekillenmiştir. Bu yüzyıla kadar Kur'ân ilimlerinin bir kısmı müstakil telifler halinde, bir kısmı da tefsir kitaplarının özellikle mukaddime bölümlerinde bulunmakta idi.

KAYNAKÇA

- Arslan, Gıyasettin, “İbni Haldun’un Mukaddime’sinde Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usulü”, *Usûl (İslam Araştırmaları) Dergisi*, Sayı: 8, Temmuz-Aralık 2007.
- Atik, Kemal M., “Endülüs ve Kur’ân İlimlerindeki Yeri”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, Kayseri, 1985.
- Baş, Erdoğan, “Kur’ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi: I-IV. Asır” *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları-III Tartışmalı İlmî Toplantı 14-15 Ekim 2000 Bildiriler Kitabı*, İstanbul, 2002.
- Bedir, Mürteza, “Mütekaddimîn ve Müteahhirîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXII.
- Beğavî, Ebû Muhammed, *Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kurân*, Thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1420.
- Birişik, Abdulhamit, “Kur’ân İlimleri Teriminin Kaynağı ve Oluşumu”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2006, Cilt: 19, Sayı: 1.
- _____, “Ulûmu'l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLII.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Vücûhu'l-Kur’ân’a Dair Bilinmeyen Yeni Bir Eser”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1967, XV.
- _____, *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- _____, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991.
- Cessâs, Ebû Bekir, *Ahkâmu'l-Kur’ân*, Thk. Muhammed Sâdik el-Kamhâvî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, 1405.
- Deliser, Bilal, “Hicri VIII. Asra Kadar Kur’ân İlimleri, el-Burhan’ın Yazılış Amacı ve Yöntembilim Oluşturma Çabaları Üzerine”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016/5, c. 5, sayı: 9.
- _____, “Müteşâbihu'l-Kur’ân’la İlgili Bir Tasnif Önerisi Ve Müteşâbihlik Üzerine Yapılan Dil Tartışmaları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, Cilt: XVIII/I.
- _____, *ez-Zerkeşi ve Kur’ân İlimlerindeki Yeri*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2012.
- Demircan, Adnan ve Atay, Rıfat, “Tafsir in Early Islam,” Leaman, Oliver, (ed.), *The Qur’an: An Encyclopedia* içinde, Routledge, London ve New York, 2006.

- Demirci, Muhsin, *Kur'ân'ın Müteşâbihleri Üzerine (Müteşâbihâtü'l-Kur'ân)*, Birleşik Yayınları, İstanbul, 1996.
- Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyyât ve'l-Mevdûât fî Kütübi't-Tefsir*, Mektebetü's-Sünne, y.y., ts.
- el-Ca'birî, Burheneddîn Ebû İshak İbrâhîm b. Halîl, *Rusûmu't-Tahdîs fî Ulûmi'l-Hadîs*, Thk. İbrâhîm b. Şerîf el-Mîlî, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1421/2000.
- et-Tayyâr, Müsâid b. Süleymân b. Nâsır, *Mefhûmu't-Tefsir ve't-Te'vîl ve'l-İstinbât ve't-Tedebbür ve'l-Müfessir*, Dâru İbni'l-Cevzî li'n-Neşri ve't-Tevzî', el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye, 1427.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Thk. Mektebu Tahkîki't-Turâs fî Müessesetü'r-Risâle, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1426/2005.
- Görener, İbrahim, "Tefsir Usulü ve Kur'ân İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve tefsir Usulü Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi Yayınları, Ankara, 2009.
- Ğırnâtî, Ahmed b. İbrâhîm, *el-Burhân fî Tenâsübi Süveri'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Şa'bânî, Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Mağrib, 1410/1990.
- İsfahânî, Râğıb, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*, Thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî, Dâru'l-Kalem/ed-Dâru's-Şâmiyye, Dımaşk/Beyrût, 1412.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl, *İhtisâru Ulûmi'l-Hadîs*, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, ts.
- _____, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Thk. Sâmi b. Muhammed Selâmet, Dâru Taybe li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1420/1999.
- İbn Müsennâ, Ma'mer, *Mecâzu'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Fuâd Sezgin, Mektebetü Hâncî, Kâhire, 1381.
- İbn Teymiyye, Takiyyuddîn, *el-İklîl fî'l-Müteşâbihi ve't-Te'vîl*, Tahrîcu'l-Ehâdîsi ve't-Ta'lik: Muhammed eş-Şîmî, Dâru'l-İmân li't-Tab'i' ve'n-Neşri ve't-Tevzî', Mısır (İskenderiyye), ts.
- İbnu'l-Bârîzî, Hibetullâh b. Abdurrahmân, *Nasihu'l-Kur'âni'l-Azîm ve Mensûhuh*, Thk. Hatem Sâlihu'd-Dâmin, Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vucûh ve'n-Nezâir*, Thk. Muhammed Abdülkerim Kâzım Râzî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1404/1984.
- İbn Nedîm, Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Thk. İbrâhîm Ramadân, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1417/1997.

- İbrahim Fethullahi, “Kur’ân İlimlerinde Bilimsel Metotların Kullanımı” *Misbah Dergisi*, Sonbahar 2015, Yıl: 4, Sayı: 11.
- İbrâhîm Mustafa, Ahmed ez-Ziyyât, Hâmid Abdulkâdir, Muhammed en-Neccâr, *el-Mu’cemu’l-Vasît*, Dâru’d-Da’ve, y.y., ts.
- Kahraman, Ferruh, “Hz. Peygamber (s.a.s.)’in Tefsirinin Kur’ân İlimlerindeki Yeri” *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 49, Sayı: 1, Ocak-Şubat-Mart, 2013.
- Kannevcî, Muhammed Siddîk Hasan Han, *Ebcedü’l-Ulûm*, Dâru İbn Hazm, y.y., 1423/2002.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn an Esâmi’l-Kütübi ve’l-Fünûn*, Mektebetü Müsennâ, Bağdâd, 1941.
- Kattân, Mennâ’ b. Halîl, *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Mektebetü’l-Meârif li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, y.y., 1421/2000.
- _____, “Kur’ân İlimleri’nin Tarifi, Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi”, Çeviren: Erdoğan Pazarbaşı, İbrahim Görener, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, sayı: 10.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, (ö. 671 h.), *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, Thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrâhîm Atfîş, Dâru’l-Kütübü’l-Mısıryye, Kâhire, 1384/1964.
- Mâverdî, Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, Thk. Es-Seyyid İbn Abdilmaksûd b. Abdirrahîm, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrût, ts.
- Muhammed Bekir İsmâîl, *Dirâsâtün fî İlmi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Menâr, y.y., 1419/1999.
- Nisâbüri, Necmüddîn, *İcâzu’l-Beyân an Meâni’l-Kurân*, Thk. Hanîf b. Mûsâ el-Kâsımî, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrût, 1415.
- Öztürk, Mustafa, “Müteşabih Kavramı Bağlamında “Tefsir Usûlü”nün (Ulûmu’l-Kur’ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme”, *Bilimname*, XV, 2008/2.
- _____, “Zerkeşi’nin Kaynakları -el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân Üzerine Bir İnceleme-” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, Temmuz-Aralık 2003.
- Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu’l-Ğayb*, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrût, 1420.
- Rûmî, Fehd b. Abdirrahmân b. Süleymân, *Dirâsâtün fî Ulûmi’l-Kur’ân*, y.y., 1424/2003.
- Savut, Harun, “Hikmet ve Fıtrat Ekseninde Adaletin Temelleri”, *Turkish Studies*, Volume: 9/11, Fall 2014.
- _____, *Rivâyet Sorunlarına Çözüm Arayışı İbn Kesir Tefsiri Bağlamında*, Otto, Ankara 2016.

- Sem'ânî, Ebu Muzaffer, *Tefsîru'l-Kur'an*, Thk. Yâsir b. İbrâhîm-Ğanîm b. Abbas b. Ğanîm, Dâru'l-Vatan, Riyâd, 1418/1997.
- Subhî Sâlih, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût, 2005.
- Süyûtî, Celâleddîn, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, y.y., 1394/1974.
- _____, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Daru'l-Fikr, Beyrût, ts.
- _____, *Müfhimâtu'l-Akrân fi Mübhemâti'l-Kur'an*, Thk. Mustafa Dîb el-Buğâ, Müessesetü Ulûmi'l-Kur'an, Dimaşk/Beyrût, 1403/1982.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, (ö. 310 h.), *Câmiu'l Beyân fi Te'vili'l-Kur'an*, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Tantâvî, Muhammed Seyyid, *et-Tefsîru'l-Vasît li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'n-Nahda, Kâhire, 1998.
- Ulu, Arif, "Tâbiîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIX.
- _____, "Tebeut-Tâbiîn" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XL.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed, *Esbâbu Nüzûlü'l-Kur'an*, Thk. İsmâ b. Abdilmuhsin el-Hamîdân, Dâru'l-İslâh, Dammâm, 1412/1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Sarfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI.
- Yıldırım, Şahban, "İslam Hukukunda Bazı Terminolojik Problemler", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 26, Ekim 2015.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Thk. Mecmûa mine'l-Muhakkıkîn, Dâru'l-Hidâye, yy., ts.
- Zerkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhîlu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Matbaatu İsmâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, (III. Baskı), y.y, ts.
- Zerkeşî, Bedrüddîn, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Thk. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, (İsmâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû) y.y., 1376/1957.